

SZEMLE

MICHAL HOLEŠČÁK

**MEDIEVAL ARCHERY EQUIPMENT
FROM THE TERRITORY OF SLOVAKIA¹
(Archaeologica Slovaca Monographiae, Studia XXXI)**

*(Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences – VEDA, Publishing
House of the Slovak Academy of Sciences, Nitra,
2019. 124 o. ISBN 978-80-8196-033-8, 978-80-224-1744-0)*

Az elmúlt évtizedben a Kárpát-medence középkori íjászatának kutatása fellendült. A magyarországi tudósok mellett a kutatásban jelentős szerepet vállalnak a Kárpát-medence területén osztozó további országok kutatói is, közülük oroszánrész jut a bemutatott, 2019-ben megjelent monográfia szerzőjének. Michal Holeščák eredményei – annak ellenére, hogy már öt éve napvilágot láttak – nem épültek még be a magyar kutatásba.

A könyv a bevezető után öt fő fejezetre tagolódik, melyek közül a módszertani ismereteket nyújtó első – *Methodology* (9–11. o.) – bevezeti az olvasót az íjászat technikai hátterébe. Az íjak működési elvét, az íj és a számszeríj közti különbségeket tisztázza. E fejezet részeként kerül bemutatásra a leletanyag gyűjtésének és értelmezésének tér- és időbeli kerete is. A gyűjtés terepe a Szlovák Köztársaság jelenkori területét fedi le, bár az a korszakban nem értelmezhető sem természetföldrajzi, sem politikai egységként, amivel a szerző is tisztában van. A bemutatott leletanyag a 7–14. századból származik, mivel az 5–6. századból még nem ismert egyértelműen keltezhető, íjászathoz kapcsolódó leletanyag, míg a 14. századtól az íjak elsődleges szerepét fokozatosan átvette a számszeríj.

A mű második fejezete – *Bow* (11–22. o.) – egy rövid, de annál fontosabb, az íjak osztályzásának szempontjairól és a szerves anyagok lebomlásáról szóló módszertani bevezető után ismerteti az ún. egyszerű íjak közép-európai kontextusban értelmezett történetét a paleolitikumtól a késő középkorig. Bemutatja a kevésbé ismert német, cseh és lengyel íjleleteket. A szerző felhívja a figyelmet az egyszerű íjakat ábrázoló ikonográfiai anyag elemzésének korlátaira. A mai Szlovák Köztársaság területéről egyszerű íjakhoz kapcsolható leletek nem kerültek elő, csak a tágabb földrajzi térségből ismert analógiák alapján számolhatunk az íjtípus itteni használatával.

¹ https://www.researchgate.net/publication/339230704_MEDIEVAL_ARCHERY_EQUIPMENT_FROM_THE_TERRITORY_OF_SLOVAKIA (A letöltés időpontja: 2024. augusztus 14.)

Holeščák jóval nagyobb hangsúlyt fektet az összetett íjak bemutatására, amit joggal tesz, hiszen ezekhez számos lelet (csontból vagy agancsból készült szarv- és markolatlemez) kapcsolható. A szerző az összetett íjak kutatástörténetének és a korábbi orosz és magyar munkák tipológiai csoportjainak bemutatásán túl felhívja a figyelmet arra, hogy ezen típusok etnikai alapon történő elnevezése a régészettudomány jelen állása szerint helytelen.

A fejezetben széleskörű tájékozottságról tanúbizonyságot téve több, 7–14. század közé keltezett mongóliai íjlelet kerül ismertetésre, melyek nem tartalmaznak maradó anyagból készült részeket, *nota bene* olyan közép-európai sírokban is feltételezhetünk összetett íjakat, melyekben azoknak nem maradt nyoma. Fontos, hogy a mongóliai leleteken végeztek radiokarbonos kormeghatározást, ami egyes esetekben a típusok időrendi osztályozásának finomítására ad lehetőséget.

A szerző a szlovákiai leletanyagból 5 lelőhelyről előkerült 25 db „avar típusú” íjmaradványt ismertet, melyek elemzéséhez a korábbi kutatásokban is használt, a szarvlemezek szélességén alapuló tipológiát alkalmazza. Ez általában alkalmas a szóban forgó leletek kategorizálására. A kivételt képező komáromi (ma: Komárno) íjmaradvány nem vonja maga után a tipokronológia helytelenségét, hiszen – a szerző véleménye szerint – létezhetek a tulajdonos speciális igényei szerint elkészített íjak. A markolatlemezek közt részletesen ismertetésre kerülnek a zsélyi (ma: Želovce) 818. számú sírból feltárt darabok, melyekhez nem tartoztak szarvlemezek; hasonló szerkezetű íjak az oroszországi Tuvából ismertek. A zsélyi leletek különösen fontosak, hiszen az avar kori íjak Kárpát-medencén kívüli kapcsolatairól a szakirodalomban ritkán esik szó.

Az avar típusú íjakon kívül 17 db „magyar típusú” íjhoz kapcsolódó leletet említ a szerző, de ezek közt formai eltéréseik ellenére az alacsony darabszám miatt nem állapítható meg kronológiai különbség. A markolatlemezek tárgyalásánál szóba kerülnek a csehországi és a lengyelországi darabok is, melyek különböző távolsági kapcsolatok bizonyítékaiként értelmezhetők.

A harmadik főfejezet – *Arrow* (22–58. o.) – az íjászat második nélkülözhetetlen eszközét, a nyílvevőt tárgyalja, melyre legtöbb esetben csupán a vasból, esetleg csontból készült nyílhegyletek utalnak. Fontos, hogy a tárgyalt területről két esetben is rendelkezünk archaebotánikai adatokkal a nyilak faanyagát illetően, egy lőcsei (ma: Levoča) honfoglalás kori sírban feltárt nyílhegy tuskéjén som, míg egy kassamindszenti (ma: Valaliky) avar kori sírból származó kőpús nyílhegyben juhar famaradványt sikerült azonosítani.

A csaknem kizárólag temetőkből ismert íjaktól eltérően a nyílhegyek jelentős számban kerülnek elő a településekről, ostromok, támadások emlékeiként erődítményekből, más militáriával együttesen előfordulva jelezhetnek csatamezőket is. Az ostromokból származó nyílhegyek értelmezéséhez viszont elengedhetetlen a történelmi eseményekre utaló írott források használata, illetve további leletanyag jelenléte.

Holeščák a nyílhegyek tipológiájára vonatkozó irodalom áttekintése után azok értékeléséhez a bolgár régész, Valerii Yotov rendszerére épülő, a nyílhegyeket három

változó figyelembevételével jellemző tipológiát dolgozott ki. Ez alapján egyértelműen azonosítható a nyílhegyek pengéjének keresztmetszete, a penge formája és a csatlakozás (köpű, vagy nyéltüske formája), ezt esetlegesen a nyílhegy speciális tulajdonságaira utaló betűjelek egészíthetik ki. A rendszer alapján létrehozott kategóriákhoz köthető leletek elterjedését a szerző minden esetben térinformatikai módszerekkel térképre vetítve elemezte. Párhuzamaikat igen széles körben vizsgálta. A típusok használati ideje a legtöbb esetben több évszázadra kiterjed, egyes típusok párhuzamai a kora középkori nyugati szláv miliőben találhatók, mások elterjedését a középkor és késő avar korhoz, vagy a honfoglaló magyarsághoz köti. Vannak olyan típusok, melyeket a kísérő leletek alapján viszont rövidebb időszakokra lehet keltezni, adott esetben a 13. századra. Egyes csoportok formai analógiáik, keleti párhuzamaik alapján nagy valószínűséggel hozhatók összefüggésbe a tatárjárás eseménysorával. Több típus pedig sokkal inkább köthető bizonyos tevékenységekhez, például a villás vágóélű, vagy a háromélű, tompa kiképzésű nyílhegyek a vadászat eszközei lehetnek. Fontos megfigyelés, hogy a késő avar kor végén (8–9. sz. fordulója) a háromélű nyílhegyek formai spektruma jelentősen beszűkül, alig néhány típusuk marad továbbra is használatban.

A negyedik fejezet – *Secondary Archery Equipment* (59–67. o.) – az íjászat másodlagos eszközeivel (nyíltegez, nyugalmi, illetve készenléti íjtegez) foglalkozik. Elemzésüket az avar és a honfoglalás kori sírleletek, illetve az érett középkori művészeti források alapján végezte el a szerző. Az íjakhoz hasonlóan a tegezkelet keleti, elsősorban mongóliai párhuzamaira is felhívja a figyelmet, illetve összehasonlító anyagként bemutatja a magyarországi és szerbiai leleteket.

A vizsgált területen az avar kori nyíltegezmáradványok száma meglehetősen alacsony, ezzel szemben 18 lelőhelyről 29 honfoglalás kori tegezmáradvány ismert. Köszönhető ez többek közt annak, hogy az avar kori tegezektől eltérően a 9–11. századi darabok vasalással voltak erősítve, melynek nyoma marad a sírokban, hasonlóan a tegezöv vas vagy bronz síjiosztó karikáihoz. Az Árpád-kori és Anjou-kori tegezkelet rekonstrukciója pedig elsősorban a Szent László-legenda falképciklusai és keleti analógiák alapján végezhető el, hiszen ebben az időszakban már nem helyeznek mellékleteket a sírokba.

A nyugalmi íjtegezből kizárólag egy lelet ismert, ami formai analógiái alapján a honfoglalás kori leletekkel mutat rokonságot, míg a lelőhely kontextusa és a leletkörnyezet (helynévi adatok, további tárgyi leletek) alapján az sem kizárható, hogy 11–12. századi besenyő népesítéshez köthető. A szerző egyik lehetőséget sem veti el.

Az ötödik fejezet – *Evaluation* (67–80. o.) – a leletanyag elemzése során levont következtetéseket összegzi és helyezi történeti kontextusba. Holeščák felhívja a figyelmet arra, hogy az avar korban az íj nem csupán eszköz és fegyver, hanem tulajdonosának státuszszimbóluma is volt. Fontos, hogy avar kori íjmaradvány kizárólag olyan közösségek temetkezéseiből ismert, akik a korhasztásos rítust gyakorolták. A szlávokhoz köthető hamvasztásos és birituális (azaz vegyesen csontvázas és hamvasztásos) temetőkből egyáltalán nem ismertek íjleletek. Egyes temetőkből, például Komárom

környékén pedig ún. határ menti jelenségként értékelhető, hogy keverednek az avar párhuzamokkal rendelkező és a szláv milió leleteivel párhuzamba állítható fegyverek. A legfontosabb megfigyelés, hogy az avar kor legkésőbbi fázisára keltezhető sírokban már csak kétféle háromélű nyílhegytípus fordul elő a korábbi igen széles spektrumból.

A morva időszak íjászatáról igen keveset tudunk. A korszakra keltezhető íjászfelszereléseket szinte kizárólag a nyílhegyek jelentik. Megtalálhatók még köztük kis számban a háromélű darabok, de jellemzően köpűs, vagy tüskés rögzítésű kétélű darabok keltezhetők ekkorra, melyek a nyugati leletekkel mutatnak rokonságot. Ugyanakkor egyes esetekben már többször „magyar jellegűként” értékelt nyílcsúcsok is megjelennek, ami jól mutatja, hogy ezen tárgyak nem lehetnek etnikumjelzők. A szerző arra is utal, hogy a korszakban az íjászfelszereléshez köthető leletek számának drasztikus csökkenése az íjászat háttérbe szorulását jelentheti. Az időszakban az íj elsősorban a vadászatban játszott szerepet, a csatamezőkön csupán másodlagos fegyverként volt jelen.

Az íjászattal kapcsolatos tárgyak a 10–11. században addig nem látott gazdagságban jelennek meg a leletek között a mai Szlovákia területén is. Ebben az időszakban több lelőhelyen is igazolható egy, a magyarokhoz kapcsolódó pusztulási horizont.

A 12–14. századi lelőhelyeken a leletanyag összetétele erősen átalakul, és szinte kizárólag telepleletekre koncentrálódik. Ebben az időben az íjhasználat leginkább már csak a nomád hagyományokkal rendelkező népelemek körében lehetett általános. A szerző szerint az íjak formájára ekkoriban csupán a képi ábrázolások alapján következtethetünk. Az egyes keleti analógiákkal rendelkező nyílhegytípusok, melyek használati ideje áthúzódik a 14. századra is, feltehetően a kunok, esetleg a besenyők mint katonai segédnépek régészeti hagyatékát jelzik, vagy kései nomád népek betöréseinek emlékei lehetnek.

A monográfiát rövid összegzés – *Summary* (81–82. o.) – zárja, mely tágabb történeti folyamatok részeként értelmezi a leletanyagot.

A munkát a kutatás eredményeit összegző szlovák és orosz nyelvű rezümé, széleskörűen használható bibliográfia, a bemutatott lelőhelyek részletes adatbázisa, illetve a törzsszöveget illusztráló képmelléklet zárja.

Michal Holeščák monográfiája jó kiindulópontja lehet egy későbbi nagyobb területet átfogó gyűjtésnek, de jelen állapotában is hasznos összehasonlító anyagot nyújt a Kárpát-medence vagy Közép-Európa bármely térségében dolgozó régészeknek. Ekora időtávlatot átfogó munka a sem a szűken, sem a tágabban értelmezett földrajzi térség íjászfelszereléseiről még nem született eddig. Az egyes lelőhelyek ostromokra utaló leletei, a pusztulási horizontok különös figyelmet érdemelnek a hadtörténetírás szempontjából is. A munka további erőssége, hogy – a legfrissebb szakirodalom alapján – a legszélesebb körben értelmezett kontextusban tárgyalja az egyes lelettípusok párhuzamait Mongóliától Nyugat-Európaig. Említésre méltó a leletanyag mértéktartó etnikai interpretációja.

Harangi Flórián

CSEH VALENTIN

**NÁNDORFEHÉRVÁR 1521. ÉVI OSTROMA ÉS ELVESZTÉSE •
OPSADA I PAD BEOGRADA 1521. GODINE**

(Zrínyi Kiadó, Budapest, 2022. 418 o. ISBN 978-963-327-878-9)

A szóban forgó könyv bemutatóján jogosan hangzott el a vélemény, miszerint Nándorfehérvár 1521-es elestének történeti emlékezete „megbújik” két másik esemény árnyékában. Az első a vár és a város sikeres védelme 1456-ban, a második pedig a mohácsi csatavesztés 1526-ban. Az utóbbi kapcsán szokás röviden megemlíteni az 1521-es vereséget mint az ország katonai-politikai elitjének súlyos mulasztását, egyszersmind a Mohács felé vezető út egyik fontos állomását, a tragédia egyik okozóját.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy bár több monográfiában kapott érdemi figyelmet az 1521-es eseménysor,¹ ritka a kifejezetten annak szentelt nagyobb terjedelmű írás. Néhány rövidebb munka szerzője az ostromra helyezte a hangsúlyt: Kiss Lajos² és Szakály Ferenc³ az ostromot magát, Kubinyi András pedig az ostrom következményeit tárgyalta átfogóan,⁴ összefoglaló kurrens munka azonban nem született – egészen idáig. Cseh Valentin kötete témáját tekintve illeszkedik a Jagelló-kor, valamint a mohácsi csata kapcsán jelenleg is folyó kutatásokhoz.⁵ A szerző számára a téma nem újdonság, hiszen 2005 óta foglalkozik a vár és a város hadtörténetével.⁶ Az 1456-os ostrom történetének⁷ megírása után mondhatni logikus lépés volt az erősség elvesztésének feldolgozása.

A kiadvány különlegessége, hogy kétnyelvű: a bal oldalon magyarul, a jobb oldalon pedig szerb nyelven olvasható.⁸ A kötet az előszón és bevezetón túl tíz számozott

¹ Néhány munka az elmúlt tíz évből a teljesség igénye nélkül: *Ágoston, Gábor*: Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire. Cambridge, 2005. 147–153. o.; *Pálosfalvi, Tamás*: From Nikopolis to Mohács. Leiden–Boston, 2018. 371–395. o.; *Ágoston Gábor*: Az oszmán hódítás és Európa. Budapest, 2022.

² *Kiss Lajos*: Nándorfehérvár bukása (1521). *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. (1889) 389–440., 546–612. o.

³ *Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 91. (1978) 4. sz. 484–499. o.

⁴ *Kubinyi András*: A mohácsi csata és előzményei. *Századok*, 115. (1981.) 1. sz. 66–107. o.

⁵ A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, a Janus Pannonius Múzeum, a Magyar Nemzeti Levéltár, illetve a Hadtörténeti Intézet és Múzeum közreműködésével folytatott kutatásokra kell itt gondolni.

⁶ *Cseh Valentin*: Nándorfehérvár vára egykor és ma. *Várak, kastélyok, templomok – történelmi és örökségturisztikai folyóirat*, 1. (2005) 22–24. o., illetve *Uő*: Nándorfehérvár várának ábrázolásai. In: A 2. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai. Szerk. *Dévényi Anna – Rab Virág – Sarlós István*. Pécs, 2005. 31–48. o.

⁷ *Cseh Valentin*: A nándorfehérvári csata, 1456. Keszthely, 2007.

⁸ Ez a fajta megoldás a Zrínyi Kiadótól nem idegen, lásd *Bene Sándor – G. Etényi Nóra – Hausner Gábor – Kelenik József – R. Várkonyi Ágnes*: Zrínyi-album. Budapest, 2016.

fejezetből, függelékből, irodalom-, kép- és térképjegyzékből áll. A fejezetek terjedelme arányosan illeszkedik az ott bemutatott résztémakörökhöz, például a VI. és VII. egyformán kb. 10-10 oldalt kapott, a III. és IV. valamivel több mint 25-25-öt, és érthető módon az ostromot bemutató VIII. fejezet a leghosszabb: 44 oldal.⁹

A kötet szövegének kiemelendő pozitívuma a laikusok számára is könnyen érthető fogalmazásmód, amit gazdag képanyag egészít ki. A témába vágó források és szakirodalom többségét a szerző összegyűjtötte, ami miatt könyve jól forgatható, és a laikus közönség számára kiindulópont lehet a korszak hadtörténetének megismeréséhez.

Az első három fejezet logikusan épül egymásra, és megismerteti az olvasót az események hátterével. Az I. (*Az 1521. évi hadszíntér és tágabb térségének földrajzi viszonyai*) egy Kárpát-medencei kitekintés után a hadszíntér domborzatát és vízrajzát ismerteti, Oláh Miklós *Hungaria* című művét alapul véve. A szerző nem csak az egykori esztergomi érsektől idéz: a továbbiakban Thomasso Danieri modenai követ (26. o.) és mások is „megszólalnak.” A II. fejezet (*A déli határvédelmi rendszer 1456-tól 1521-ig*) a végvárrendszert mutatja be a kurrens szakirodalom alapján. Cseh hasonlóan jár el a III. fejezetben is (*Az oszmán–magyar háborúk története 1456-tól 1521-ig*) az oszmán–magyar háborúk ismertetésekor.

A IV. fejezet (*Nándorfehérvár vára 1521-ben*) a kötet egyik legjobban kidolgozott része. A szerző igen részletesen feltárja a vár 1404 és 1521 közötti építéstörténetét, majd kimerítő alaposággal ismerteti Nándorfehérvár 1521-ben meglévő védműveit és azok állapotát. Összefoglalóját leginkább Marko Popović munkáira alapozta, de emellett bevonta a magyar szakirodalmat is, valamint egykorú és közel egykorú visszaemlékezések egész sorát, Verancsics Antaltól Ungnad Dávidig, Dzselálzáde Musztafától Giovanni da Tagliacozzóiig.

Az V. (*A magyar haderő a Jagelló-korban*) és VI. (*Az oszmán hadsereg Szulejmán szultán trónra lépésekor*) fejezetek – amelyek a két szemben álló fél haderejének ismeretét tartalmazzák – a könyv kevésbé jól sikerült egységei. Az V. fejezet első alfejezetében még átfogó összefoglalás olvasható a katonaállítást szabályozó korabeli törvényekről (mint például az 1494-es és 1498-as – 170. o.), valamint a Magyar Királyságban akkor kiállítható haderő lehetséges nagyságáról. A későbbi szövegrészeknél azonban olyan megfogalmazások és állítások olvashatók, amelyeket a vonatkozó szakirodalom ismeretének hiányán kívül mással nemigen lehet magyarázni. A huszár jellemzésénél például ez áll: „Ennek a lovas katonának a felszerelése hosszúkás vagy kerek pajzs, lándzsa, páncél és érc- vagy bőrszak volt.” (166., 168. o.) E jellegzetes könnyűlovas kezébe Kovács S. Tibor *Huszárfegyverek a 15–17. században* című kötetét felhasználva¹⁰ lehetett volna a feladatkörnek és a valóságnak jobban megfelelő tárcsapajzsot, kopját és egyéb felszerelést adni. Hasonló a helyzet a magyar nehézlovasság ismertetésénél

⁹ A magyar nyelvű szöveg terjedelme értendő.

¹⁰ Kovács S. Tibor: *Huszárfegyverek a 15–17. században*. Budapest, 2010.

is: „A nehézlovasság fegyverzete hosszú pika (lándzsa) és téglalap alakú pajzs, valamint kard volt.” (174. o.) Ez a mondat több szempontból furcsán hat. Egyrészt a szerző ugyanezen az oldalon hosszan idéz Töll Lászlónak a *Páncélok a Hunyadiak korában* című tanulmányából,¹¹ és maga is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyébként a 70 évvel korábbi időszakra, azaz a 15. század derekára érvényes leírás. Töll többi publikációjából egyébként világosan kiderül,¹² hogy pontosan milyen eszköz bújik meg a „téglalap alakú pajzs” mögött, valamint hogy a pika messze nem azonos a lándzsával.

„A középkori ágyúk közül a bombarda 25–150 kilós lövegeivel és a mozsár 150 kg-os lövedékeivel volt a legjelentősebb. Ezenfelül voltak tarackok, amusettek, cerbottanák, spingardák, szakállasok is a többféle ágyútípus között” – áll a korai lövegtípusok ismertetésénél. (182. o.) A szerző a meglehetősen zavaros fogalom-felhőt eloszlathatta volna olyan hadtörténeteszek vonatkozó munkáinak beemelésével, mint Kelenik József, Domokos György, vagy Veszprémy László.¹³ Hasonló anomáliák olvashatók a II. Szulejmán-kori oszmán haderő ismertetésénél is. Nehéz mit kezdeni az olyan mondatokkal, mint „Valamikor Drinápoly elfoglalása után hozták létre a törökök a jeni cserit, vagyis az új sereget, a janicsárosztagot.” (192. o.) Az I. Murád által megszervezett *yeni çeri* (jelentése: új hadsereg) ismertetése nagyobb terjedelmet és pontosabb leírást is kaphatott volna, például a szerző által egyébként többször hivatkozott Ágoston-kötetek alapján.

A VII. fejezet (*Az 1521. évi oszmán hadjárat*) a címéhez híven ismerteti az akkori Európa katonai-politikai helyzetét, a fiatal Szulejmán szultán első intézkedéseit, sikereit, és a korabeli források, valamint a releváns szakirodalom alapján összefoglalja az eseményeket. A szultán seregének előkészületei, Magyarországig tartó útja, illetve Szabács ostroma üdvözlendő módon külön alfejezeteket kapott. Érdemes lett volna ugyanakkor az oszmán haderő létszámadatai kapcsán – az olvasót segitendő – állást foglalni, és nem megelégedni az egykorú szerzők és egyes szakírók következtetéseinek, híradásainak leírásával (232–236. o.).

Az ostromot feldolgozó VIII. fejezet (*Nándorfehérvár ostroma*) a legterjedelmesebb, egyszersmind a IV. fejezet mellett a kötet legalaposabban kidolgozott része. Egykorú források (visszaemlékezések, naplók, levelek) beemelésével Cseh az események

¹¹ Töll László: Az acél építészete. Páncélok a Hunyadiak korában. In: Rex Invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2008. 97–120. o.

¹² Töll László: Vassal fedett lovak és gazdáik. *História*, 27. (2005) 1–2. sz. 31. o. és *Uő*: A csata vasökle – a középkori nehézlovasság. In: Örökös háború két világ határán. Katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben. Szerk. Szabó Sarolta. Nyírbátor, 2011. 55–75. o.

¹³ A teljesség igénye nélkül: Kelenik József: Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. A terminológia problémái. *Hadtörténelmi Közlemények*, 101. (1988) 3. sz. 484–520. o.; *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1991) 4. sz. 3–52. o.; Domokos György: A magyar tüzérség a XVI–XVII. században. In: A magyar tüzérség kialakulása és fejlődése. I. k. A magyar tüzérség kialakulása és fejlődése a második világháború kezdetéig. Szerk. Csikány Tamás. Budapest, 1991. 25–38. o.; Veszprémy, László: Bombardés, arquebuses et manuscrits de l'art militaire. L'apparition des armes à feu en Hongrie jusqu'en 1526. In: Armes et cultures de guerre en Europe centrale XVe siècle–XIXe siècle. Paris, 2008. 139–154. o.

igen alapos rekonstrukcióját adja. Külön fejezetet szentelt Zimony bevételének, a magyar vezetés oszmánok támadására adott reakciójának, valamint a nándorfehérvári ostrom egyes szakaszainak.

A IX. fejezet (*Nándorfehérvár elvesztése utáni időszak történései*) az ostrom közvetlen katonai következményeivel, illetve a Nándorfehérvár és a környező erősségek (Zimony, Szalánkemén, Szabács) elvesztéséért a kortársak által felelősnek kikiáltott személyek (Hédervári Ferenc, Enyingi Török Miklós és Bálint, Sulyok István és Balázs) számonkérésének ügyével foglalkozik. Zárásként a szerző összefoglalja a déli végvárrendszer első vonala elvesztésének eseménysorát, illetve a magyar katonai-politikai elit ellenintézkedéseit és katonai sikereit.

A X. és egyben utolsó fejezet (*Az 1521-es nándorfehérvári ostrom a történeti emlékezetben*) egy historiográfiai áttekintés, amelyben a szerző felsorolja a legrelevánsabbnak vélt narratív forrásokat, mustráját a kapcsolódó modern szakirodalom ismertetésével zárja. Egy ilyen áttekintés a laikus olvasó számára is igen hasznos tud lenni, épp ezért szerencsés lett volna ezt a fejezetet az elsők közé helyezni.

Az alábbiakban további három olyan mérlegelésre érdemes dologra szeretném felhívni a figyelmet, amely a jövőben hasznos lehet akár a szerző középkort értintő publikációjánál, de akár a kötet második kiadásánál is. Az első ilyen a narráció személye és száma. Szerencsés lenne a többes szám első személy elhagyása, hiszen furcsán veszik ki magukat az olyan mondatok, mint például: „...1520-ig az oszmánokkal is hivatalosan békében éltünk.” (164. o.) *Mi*, a könyv olvasói legalábbis nem éltünk még akkor, mint ahogy nem követeltünk „80 000 dukátot a Signoriától” (208. o.) sem.

A kötetben nagyon sok és hosszú idézet olvasható különféle narratív forrásokból. Ezekből meglátásom szerint kevesebb is elegendő, és nem szerencsés a narrátori szerep ilyen mértékű átadása. Az első fejezet első alfejezetének például több mint a fele Oláh Miklós *Hungaria* című művéből kiemelt részlet.

Úgy vélem, egy recenzió szerzőjének feladata nem csak a dicséret. Tiszte az is, hogy rámutasson az adott mű esetleges gyenge pontjaira. Mindezt nem öncélúan, hanem annak érdekében kell megtennie, hogy az adott kötet esetleges további kiadása előtt a szerző felszámolhassa ezeket a gyenge pontokat. Jómagam is ezzel a céllal fogalmaztam meg észrevételeimet. A véleményemet ugyanakkor továbbra is fenntartom: Cseh Valentin *Nándorfehérvár 1521-es ostroma és elvesztése* című kötetét bátran ajánlom mindenkinek, aki szeretné eme keveset tárgyalt várvívás történetét közelebbről megismerni.

Tóth Dominik

XAVIER LE PERSON

LE GRAND CONDÉ. UN EXIL POUR L'HONNEUR*(Paris, Fayard, 2023. 512 o. ISBN 978-2-213-72204-7)*

II. Louis de Bourbon-Condé, Enghien hercege (1621–1686), a Bourbon-ház Condé hercegi ágából származó francia arisztokrata a 17. század egyik leghíresebb hadvezére volt, akinek az életét már több munkában is összefoglalták. A közelmúltban a neves francia Fayard kiadó történelmi életrajzi sorozatában napvilágot látott, Xavier Le Person történész által jegyzett munka azonban rendhagyó módon ábrázolja a röviden csak „Nagy Condé” néven emlegetett neves francia főurat. Az új biográfiában a szerző fitytyet hány a történelmi életrajzi műfaj klasszikus szabályaira, és a herceg életének csupán egy szakaszára, az 1642 és 1664 közötti időszakra fókuszál, ráadásul a kötet bevezetője – a kronologikus rendet megbontva – Condé herceg halálának felidézésével kezdődik. A tárgyalt időszak egyébként XIV. Lajos király uralkodásának első szakaszára esik, amely során a gyermek és fiatal uralkodó helyett elsősorban Jules Mazarin bíboros (1602–1661) kormányzott, aki éles konfliktusba keveredett Condé herceggel, és ebből adódóan a herceg száműzetésbe kényszerült. Erre vonatkozik az életrajz alcíme is: „emigráció becsületbeli okokból”, amelynek a pontos történetét a kötet fejezeteiből ismerhetjük meg.

A korszak nemesi értékrendjének és a – korábban abszolutistának nevezett – központosító francia állam hatalmának összeütközéséből fakadó, elmérgesedő ügy hosszú éveken át nemcsak válságot idézett elő a királyi családon belül, hanem polgárháborús és európai háborús folyamatot is eredményezett. Ennek részleteibe vezet be az olvasót szakavatott módon a kötet szerzője, a Sorbonne történelmi intézetének oktatója. A részletesen dokumentált történet szerint Condé herceg és Mazarin bíboros viszálya egy 1642-es udvari el-sőbbbségi incidensre vezethető vissza, amelyben XIV. Lajos király unokatestvére, vagyis a „vérbeli herceg” az alacsonyabb származású, de az uralkodó bizalmát élvező bíboros miniszterét igyekezett maga mögé utasítani. Az első konfliktusokat elsimítani próbáló intézkedések után a két markáns személyiség közötti ellentét egyre jobban elmélyült, majd 1649-ben nyílt szakításhoz vezetett. Ebben nagy jelentősége volt annak, hogy Condé herceg a harmincéves háború során az 1643-ban Rocroy-nál, a későbbi rajnai hadjáratokban, illetve Dunkerque elfoglalásánál (1646), majd a katalóniai harcokban (1647), és legvégül Lensnál (1648) aratott hadi sikereinek köszönhetően világszerte ünnepezt győztes hadvezérré vált. Ezek után még inkább lenézte a nála alacsonyabb származású királyi főminisztert, aki vele ellentétben elsősorban a békekötés terén – nevezetesen az 1648-as vesztfáliai béketárgyalások során – szerzett elévülhetetlen érdemeket. A királyi hatalommal fennálló bonyolult helyzetét a hercegnek a Fronde néven elhíresült főnemesi felkelés párizsi eseményeiben játszott ellentmondásos szerepe tovább bonyolította. Noha a felkelés

elején a király és Mazarin bíboros mellett lépett fel csapataival, és bámulatos katonai vezetésével sikerült az 1649. március 20-ai rueil-i békét kiharcolnia a királyi hatalom ellenfeleivel szemben, ám a katonai sikereitől megrészesült herceg a Mazarin-ellenes erőkkal szövetkezve megpróbálta megbuktatni a főminisztert, hamarosan azonban be kellett látnia saját hatalmának korlátait. 1650 elején Condé herceget több más francia főúrral együtt börtönbe zárták, a szigorú őrizetben gyakran került megalázó helyzetbe, és társaival erődről erődre szállították őket, Vincennes-től egészen a Le Havre-i citadelláig.

A hercegek végül a spanyol segédcsapatokkal Franciaországba betörő francia főnemes és népszerű hadvezér, Turenne vikomt (Henri de La Tour d’Auvergne de Turenne, 1611–1675) közbelépésének köszönhetően szabadultak ki a rabságból, és ezzel kezdetét vette a Fronde második szakasza, a hercegek felkelése (*Fronde des Princes*), amelyben a Nagy Condé játszott a egyik főszerepet. Miután Turenne visszatért a királyi szolgálatba, a két neves hadvezér egymás elleni küzdelmei határozták meg az eseményeket, amelyek végül Condé herceg vereségével értek véget 1652. július 2-án, a francia főváros Faubourg Saint-Antoine nevű külvárosában. Ezt követően Condé emigrációba vonult, a hercegek pedig sorra meghódoltak. A katonai vereséggel egy időben – amint erre Le Person meggyőzően rámutat – Condé herceg népszerűsége is alaposan megcsappant, és neki tulajdonították több párizsi véres esemény megrendezését is. A herceg számára így nem maradt más lehetőség, mint az önkéntes száműzetés. Ebben a részben a kötet szerzője a „hercegi lázadás” vezetői, a Bourbon királyi vérből származó hercegek közötti ellentéteken keresztül jól szemlélteti a korabeli arisztokrácia összetett világát.

A kötet második részében a száműzött herceg külföldi szövetségkereső próbálkozásait és újabb hadműveleteit mutatja be Le Person. Mivel ekkor még javában zajlott a spanyol–francia háború (1635–1659), így a herceg értelemszerűen a madridi udvar felé fordult, és onnan kért katonai segítséget franciaországi hadműveleteinek folytatásához. A spanyol támogatással folytatódó küzdelmekben Condé pályája szorosan összekapcsolódott egy másik európai hadvezér–herceg, IV. Lotaringiai Károly útjával, aki sok szempontból hasonló törekvésekkel igyekezett visszaszerezni a francia királyi megszállás alá került hercegségeit. Miután a spanyol segítséggel zajló 1653-as utolsó hadjárata is kudarcot vallott, a Nagy Condé kénytelen volt visszavonulni a spanyol németalföldi területekre és a katolikus király szolgálatába állni.

Condé herceget távollétében egy bonyolult és sok szempontból precedens nélküli perben 1653-ban fejesztés általi halálra ítélték felségárulás és lázadás vádjával, emellett lefoglalták birtokait és híres, Chantilly-ban található kastélyát. Az általa elfoglalt erődtámaszokat sorra visszavették a francia királyi csapatok, és hívei vagy meghódoltak, vagy szintén száműzetésbe kényszerültek. A Nagy Condé végérvényesen elszigetelődött és kiszorult a Francia Királyságból. A spanyol–francia háború utolsó szakaszában Condé herceg Habsburg Lipót Vilmos főherceggel (1614–1662), a spanyol

németalföldi tartományok főkormányzójával és Alonso Pérez de Vivero y Menchaca Fuensaldaña gróf (160–1661) hadvezérrel karöltve többször is betört Franciaország területére, és változó sikerrel ütközött meg az ellene felvonuló, Turenne által vezetett francia haderővel. 1654. augusztus 25-én az Arras ostromát felmentő francia seregtől vereséget szenvedett, de azután 1656 júliusában Valenciennes-nél győzelmet aratott. A háborút végül az 1658. június 14-ei, Dunkerque melletti „dúnék csatája” döntötte el, amely Turenne győzelmével zárult, és megteremtette a lehetőséget a következő évben a pireneusi békeszerződés megkötésére.

Ez a szerződés rendezte a száműzött lázadó Condé herceg sorsát is, amely a béketárgyalások egyik fontos témája volt. Ennek értelmében II. Louis de Bourbon-Condé kegyelmet kapott, és 1660-ban visszatért Franciaországba. Ezzel kezdetét vette a herceg rehabilitációjának hosszú és cseppet sem zökkenőmentes folyamata, amely során meghódolt XIV. Lajosnak, de nem kapott rangjához méltó udvari szolgálatot. Ezen Mazarin 1661-ben bekövetkezett halála sem változtatott lényegesen, főleg annak köszönhetően, hogy egy viszonylag hosszú békeidőszak következett, amelyben a herceg számára nem nyílt lehetőség katonai tehetségének kamatoztatására. A kötet végén érdekes magyar vonatkozásként megemlíti a szerző, hogy 1664-ben felmerülhetett Condé herceg alkalmazása a Magyarországra küldött francia segélycsapatok élén, de végül erre inkább az egyik kliensét, Coligny-Saligny gróftól kérték fel. Mindenesetre az 1667-ben kezdődő újabb háborúig nem volt módja bizonyítani királyi unokatestvére iránti hűségét...

A kötet kiválóan összefoglalja Condé herceg életpályája e szakaszát, amely jól tükrözi a becsületében sértett lázadó és száműzött hercegnek a kor nemzetközi kapcsolataiban játszott fontos szerepét. A munka óriási forrásanyag feldolgozásával pontosan ábrázolja a kor eseményeit és az azokat alakító történelmi személyiségeket. Itt kiemelendő Mazarin bíboros, Turenne vikomt, IV. Lotaringiai Károly herceg és Fuensaldaña gróf európai eseményekben játszott korántsem mellékes szerepének kidomborítása, amely nyomán a történelemformáló európai arisztokrácia galériája is megelevenedik e mű lapjain. A katonai hadműveletek és politikai hatásaik pontos és világos leírásai szintén a kötet egyik erősségét jelentik, különösen a mellékelt térképek és a jól megválasztott forrásokból vett citációk révén. Az idézetek kapcsán érdemes felhívni a figyelmet a szerző sajátos írói eszközeire, stílusára is, amelyben ezek nagyon fontos szerepet kapnak. Szinte alig van olyan bekezdés, amelyben a szerző ne idézne néhány sort az általa használt forrásokból. Az archaikus nyelven beszéltetett eredeti kútfők nemcsak alátámasztják a szerző állításait, hanem egyben közelebb is viszik az olvasót a francia irodalmi nyelv teljes körű elterjedése előtti korhoz. E számos formabontó újítással és sok új információval rendelkező életrajz a maga töredékes jellegével is jól ábrázolja Condé herceget és korát, és minden bizonnyal megtalálja a helyét a kora újkori francia történelem iránt érdeklődő történészek és olvasók polcain.

Tóth Ferenc

LÁZÁR BALÁZS

HADIK BERLINBEN
Az 1757-es huszárportya igaz története*(Peko Kiadó, Budapest, 2024. 312 o. ISBN 978-615-558-390-2)*

A magyar hadtörténet szempontjából a 18. századi dinasztikus háborúk időszaka talán a legkevésbé kutatott és ismert témakör. Ezen belül azonban Hadik András Berlin ellen vezetett 1757-es vállalkozása az ismertebb epizódok közé tartozik. A magyar hadtörténelem egyik kiemelkedő kutatója, Markó Árpád épp nyolcvan évvel ezelőtt már részletesen írt az eseményről,¹ így önkéntelenül adódik a kérdés: van-e értelme újból elővenni a témát? Lehet-e még róla újat mondani? A választ megelőlegezve leszögezhetjük, hogy igen, lehetett újat mondani, és volt értelme elővenni a témát.

Hadik András világhírű haditettéről a közelmúltban film, mégpedig kalandfilm készült, amely valós eseményekre építve mutatja be a vállalkozást, ámde nagyon sok tekintetben elszakad a valóságtól. Szaktörténeszi munka sohasem fog tudni versenyezni a mozgókép erejével, ugyanakkor tudatosan építhet a témát a mozi révén övező közérdeklődésre. Elegendő az Eger ostromának eseményeit szintén csak „nyomokban tartalmazó” *Egri csillagok* című filmre utalni, amely sokunkban hintette el a történelem, a hadtörténet iránti érdeklődés magját, ami aztán a szakirodalom olvasásával szökött szárba.

A témát a korszak legszakavatottabbnak számító ismerője, Lázár Balázs vette górcső alá a Peko Kiadó *Hadiakadémia* címet viselő, kiváló és igényes sorozatában. A szerző maga is többször utal Markó Árpád munkájára mint nagy előképre, ugyanakkor vele ellenétben más, sokkal komplexebb nézőpontot alkalmaz. Ez önmagában igazolhatná a kötet létjogosultságát, de a szerző által felhasznált források áttekintése után leszögezhetjük, hogy – különösen a levéltári forrásokat illetően – bőven találunk olyanokat, amelyeket elődje nem használt. Ezek közül a legfontosabbak a bécsi Osztrák Állami Levéltárban található iratok, amelyekben a háborús időkre tekintettel Markó nem tudott kutatni.

A 312 oldalas könyv jól tagolt, bevezetésre, hat nagy részre, ezen belül 30 fejezetre és függelékre oszlik. Az előszóban a szerző felvillantja Hadik életének és személyiségének, tágabban értelmezve az 1711 és 1848 közötti időszak historiográfiájának legfontosabb állomásait. A bevezetésben áttekinti a Habsburg Monarchia helyzetét az osztrák örökösödési háborúban, majd a birodalom hadseregének formálódását és fejlődését, ezáltal bemutatja a hétéves háborúhoz vezető politikai és katonai utat.

¹ *Markó Árpád*: Futaki gróf Hadik András tábornagy. Budapest, 1944.

Az első nagy fejezet (*Egy 18. századi világháború*, 18–33. o.) a hétéves háborút elemzi Hadik hadműveletének kezdetéig. Részletesen leírja a porosz uralkodó, II. Frigyes csehországi betörését, majd kolini (ma Kolin, Csehország) kudarcát, a vállalkozás előestéjének hadműveleti helyzetét. A merész támadást közvetlenül kiváltó eseményként az oroszok Groß-Jägersdorfnál elszenvedett vereségét nevezi meg.

A második nagy rész (*A királynő tábornoka*, 36–72. o.) Hadik Andrást és a császári-királyi hadsereg huszárságát mutatja be. Kitér az altábornagy ifjúkorára, műveltségére, korai katonai szolgálatára. A 18. századi második oszmán háborút (1737–1739) mint fontos hadi iskolát említi, ahol Hadik megtanulhatta a legveszélyesebb portyázó hadviselést folytató ellenségől a kisháború művészetét, végül az osztrák örökösödési háborúban teljesített szolgálatát, tábornoki kinevezését ismerteti. A szerző terjedelmes fejezetet szán a magyar huszárság bemutatásának a hétéves háború elején. A huszárok a kisháború mesterei voltak, de éppen ebben az időszakban egyre nagyobb sikerrel vették be őket nagyobb csatákban is, Kolin mellett is fontos szerep hárult rájuk. A hétéves háború elején azonban – főként a megerősített porosz huszárság miatt – a kisháborúban kisebb hatékonysággal működtek, ami miatt ezt az időszakot kisebb krízisként élhették meg. A rész végén a szerző kitér a porosz huszárokra is.

Lázár a harmadik részben (*Berlin*, 74–222. o.) tárgyalja Hadik berlini hadműveletét, ezért ez a rész a legterjedelmesebb, a könyv mintegy felét teszi ki. Az első két fejezetben a tervezés folyamatát és a hadműveletet közvetlenül megelőző kisháborús előzményeket mutatja be. Részletes információkat kap az olvasó a huszárok és parancsnokaik mindennapjáról, a hírszerzéstől, a portyázásról, a kommunikációs rendszerről és a csapatok ellátásának szempontjairól is. Különösen érdekes a hírszerzés, a pontatlan hírek, a „háború kódéneke” bemutatása, amiből érezhetjük, hogy az utókor könnyen ítélkezik, amikor már ismerjük az eseményeket, a szembenálló csapatok mozgását. Ellenben az adott szituációban számos pontatlan információ és álhír, híresztelés is eljut a döntéshozókhoz, ami befolyásolja az eseményeket. Hadik hadműveletének nagyon fontos részét képezte a tervezés. Az altábornagy pontos előírásokat fogalmazott meg a csapatok számára, tolmácsolta a királynő parancsát, miszerint szigorúan tilos a fosztogatás és az erőszakoskodás, hadisarcról csak Hadik és az általa megbízott tiszték intézkedhetnek.

A következő két fejezetben a szerző alaposan bemutatja és elemzi Hadik csapatainak menetét, amíg eljutottak Berlin kapujáig. Többször rámutat az altábornagy előrelátására és a gondos tervezés fontosságára, azokra az elővigyázatossági, vagy éppen az ellenség megtévesztését célzó intézkedésekre, amelyek fontos szerepet játszottak a végső sikerben. Hadik számos különítményt küldött ki, hogy biztosítsa a visszavonulását, zavart okozzon a poroszok hírszerzésében, dezinformációt terjesszen, de a legérdekesebb az alt-schadowi vashámoz, a porosz tüzérség fontos ellátóközpontja elleni rajtaütés.

A történetet Lázár abban a pillanatban szakítja meg, amikor Hadik katonái éppen elérték volna Berlint. A következő két fejezetben Berlin helyőrségét, ennek parancsnokát

ismerhetjük meg, majd II. Frigyes reakcióját mutatja be a szerző. A porosz király minden lehetséges erővel Berlin felé indult, hogy megakadályozza a hatalmas presztízsvesztést, még a lemondás is megfordult az uralkodó fejében. Ám Frigyes végül összeszedte magát, amikor pedig realizálta, hogy nem lehetséges Hadik tervének megakadályozása, a csapat visszavonulási útját akarta elvágni.

A következő négy fejezet a Berlin elleni támadásról és a város által fizetendő hadisarc körüli tárgyalásokról szól. A támadók egy elővárost kerítettek hatalmukba, innen követelték a tekintélyes summát. Véres harcban legyőzték a helyőrség ellenük küldött alakulatait, de Hans Friedrich Rochow altábornagy úgy döntött, hogy a királyi udvart Spandauba menekíti, a helyőrséget pedig kivonja a városból. A tárgyalást Hadik Joseph Ried ezredesre bízta, aki határozott fellépésével sikeresen kicsikarta a rövid rendelkezésre álló időben kifizethető legmagasabb hadisarcot. A szerző kitér a Hadik katonái által elkövetett kihágásokra is, amelyek még az ellenség szerint is elenyészőek voltak. Ezt követően a porosz királyi udvar szégyenteljes menekülését, végezetül pedig Hadik visszavonulását és a sikertelen üldözést mutatja be.

A negyedik rész (*Következmények és jutalmak*, 224–255. o.) a hadisarc sorsáról és a jutalmazásról szól. A kicsikart összeg nagyobbik része a hadsereg kasszájába került, Hadik tekintélyes summát osztott szét katonái között, magának azonban nem adott jutalmat. Mária Terézia pénzjutalomban részesítette az altábornagyot, az éppen akkor alapított katonai rend nagykeresztjével tüntette ki Hadikot, a következő év elején pedig lovassági tábornokká léptette elő. A háborút követően Hadik bekerült a legszűkebb katonai és politikai elitbe, 1774-től 1790-es haláláig az Udvari Haditanács elnöke lett.

Az ötödik részben (*Berlin ismét veszélyben*, 258–265. o.) a szerző röviden bemutatja Berlin 1760-as orosz–osztrák megszállásának történetét is, a tervezés, a végrehajtás, az előzmények és a következmények tekintetében összehasonlítva azt Hadik haditettével.

Az utolsó rész (*Epilógus és emlékezet*, 268–273. o.) Hadik történelmi emlékezetéről szól. Lázár elhelyezi a hadvezért a magyar emlékezetben, megjegyezve, hogy alakja egészen a közelmúltig mindössze egy, a hajdani Kelet-Németországban készült filmben jelent meg. Méltatja Markó Árpád munkáját, végül említi Ordas Iván *Hadik András – A királynő tábornagya* című történelmi regényét.

Lázár Balázs könyvének legfőbb erénye a komplex látásmódja. Az „eseménytörténet” narratíváján túl kultúrtörténeti érdekességek egész sorát tárja az olvasó elé. A szorosan vett hadtörténeti vonatkozásban is rendkívül érdekes és helytálló elemzést végez, amikor kiemeli, hogy Hadik vállalkozása messze túlmutat egy huszárportya keretein. Valójában egy hihetetlenül jól megtervezett és elképesztő pontossággal végrehajtott összefegyvernemi hadműveletről van szó, amelyet a háború és a hadjárat kontextusában mutat be, vizsgálja az előzményeket és a következményeket is.

A könyv jól szerkesztett, olvasmányos stílusban készült. Nyelvezete korszerű, a katonai és történelmi szakkifejezéseket magától értetődő pontossággal és könnyedséggel

használja. Nem áldozza fel a szakkifejezések pontosságát a stílus oltárán, amikor esetleg szinonimákat keres egy olyan jelenségre, amelynek egyetlen leíró szakkifejezése létezik. Ez azonban nemhogy nehézkessé vagy akadozóvá bonyolítaná a szöveget, hanem inkább jól formálttá teszi. Sodró lendülete alig engedi letenni a könyvet az olvasónak, amit tovább fokoz a fejezetek jól választott sorrendje. A történések leírását jó dramaturgiai érzékkel szakítja meg néha egy-egy térbeli vagy tematikai váltás. Esetenként olyan érzése lehet az olvasónak, hogy szépirodalmi szöveggel van dolga, a szerző és a szerkesztő jól használta ki a témában rejlő drámaiságot.

A korszerű hadtörténetírás szempontjából különösen nagy érdem, hogy Lázár rámutat a kisháborús műveletek összefegyvernemi jellegére. Többször előkerül, hogy önmagukban a huszárok csak kisebb csapatokban tudtak korlátozott célú eredményes portyákat végrehajtani, a nagyobb sikerekhez szükségük volt a támasztékot adó gyalogságra, különösen a könnyűgyalogosként harcoló határőrökre, valamint a még nagyobb eredmények eléréséhez tüzéségre is. Fontos szempont ez, mivel a későbbiekben, a hadtestrendszer bevezetésekor a hadtestek élén azok a parancsnokok tudtak a legeredményesebben vezényelni, akik már alacsonyabb rangban jártasságot szereztek az összefegyvernemiségben, tehát a különböző fegyvernemek összehangolásában.

A kötet számos erénye mellett három megjegyzést, egy tartalmi és két technikai tehetünk. Hadik tettének híre valóban bejárta az egész euroatlanti világ hírlapjait. Érdekes lett volna ezekből felvillantani néhányat, hiszen a francia, angol, vagy éppen az amerikai híradásokban a feltételezhetően elenyésző mennyiségű Magyarországot, magyarokat illető hír közül kiemelkedően fontos helyen szerepel Hadik berlini portyája, ami így a 18. századi „országmarketing” fontos eleme lehetett. Technikai szempontból a térképek elhelyezése problémás. A kétoldalas térképek középső, általában a legfontosabb eseményeket tartalmazó részeit a kötés miatt nem lehet látni – érdemes lett volna itt más megoldást találni. A kötet használhatóságát ugyanakkor jelentősen megkönnyítené egy személy- és helynévmutató.

Összegzésként kijelenthető, hogy Hadik András berlini hadműveletéről, de egyben a híres hadvezér életéről, tágabban a 18. századi magyar hadtörténetről egy rendkívül jó könyv született. Lázár Balázs nem heroizál, nem túloz, nem tagadja el a problémákat, nem nagyítja fel az erényeket, ehelyett rendkívül tárgyilagosan, ugyanakkor érdekesen, jó tollal mutatja be az eseményeket, elemez, de nem ítélezkedik. A könyv alkalmas arra, hogy felkeltse a vágyat a történelem iránt érdeklődőkben a mélyebb szakirodalmi ismeretek elsajátítása iránt, ugyanakkor a szakemberek számára is számos új információt kínál, és kiemelkedően érdekes komplexitással és nézőponttal rendelkezik.

Nagy-L. István

ALEXANDER QUERENGÄSSER

**THE WAR OF THE BAVARIAN SUCCESSION 1778–1779
Prussian Military Power in Decline?***(Helion & Company, Warwick, 2023. 164 o. ISBN 978-180-451-187-9)*

A már a kortársak által is ironikusan krumpliháborúnak, vagy szilvarumlinak nevezett bajor örökösödési háború a 18. század kevésbé ismert európai konfliktusai között is előkelő helyet foglal el ismeretlenségét tekintve. Magyar nyelven különösen kevés információ áll róla rendelkezésre. Bánlaky József monumentális hadtörténeti munkájában még csak meg sem említi ezt a háborút, holott több tízezer magyar vett részt benne. A „vett részt” szóhasználat nem véletlen, hiszen a háborúban jelentősebb csatára nem került sor, néhány kisebb ütközet volt, de a kisháborús műveletek sem teljes intenzitással folytak. Egyedüli számottevő magyar nyelvű szakirodalom egy terjedelmes tanulmány.¹

Az angolszász szakirodalom sem bővelkedik a háborúról írt feldolgozásokban. A szerző maga említi, hogy munkája az első angol nyelvű könyv, amely a bajor örökösödési háborúról készült. Éppen ezért nagy érdeklődéssel vettem a kezembe Alexander Querengässer kötetét, hiszen hadszervezeti kutatásaim során nyilvánvalóvá vált számomra, hogy II. József hadseregreformjai fontos állomást jelentettek a császári-királyi hadsereg történetében, még ha önmagukban nem is voltak látványosak. A Habsburg Monarchia korabeli főellensége, Poroszország ellen vívott háború a reformok jelentős értékmérőjévé vált.

A kiváló „From Reason to Revolution, 1721–1815” (Felvilágosodástól forradalomig, 1721–1815) sorozat 110. köteteként napvilágot látott könyv bevezetője felfokozza a várakozást, de egyben ki is jőzanítja az olvasót. A szerző felveti, hogy a maga részéről nem hisz abban, hogy a 18. századi hadviselés döntést nem kereső – az ő szóhasználatával „indecisive” – lett volna, a kis változásokat hozó – „inconclusive” – eredmények inkább a hadviselő felek erőegyensúlyából vezethetők le. A másik izgalmas felvetése, hogy a háború eredményét gyakran azzal magyarázzák, hogy II. Frigyes és hadserege már túl volt a zenitjén, az idősödő király nem kockáztatott. Ezzel szemben Querengässer szerint figyelembe kell venni a császári-királyi hadsereg növekvő hatékonyságát, és hogy a porosz hadsereg bizonyos gyengeségei már a háború előtt láthatók voltak. Balsejtelmet kelt viszont a recenzióban, hogy a COVID-járvány miatt a szerző bevalottan nem végzett túl sok levéltári kutatást, mindössze a drezdai levéltárban járt sikerrel, Berlinben eredménytelen látogatást tett, Bécsbe el sem jutott.

¹ *Tóth-Barbalics Veronika: Sok hűhó Münchenért (Harc a bajor örökség körül 1778–79-ben). Sic Itur ad Astra, 14. (2002) 2–3. sz. 85–149. o.*

A könyv szerkezete is tükrözi a háború sajátosságait. A ténylegesen 156 oldalas írásmű első felét az előzmények és a szembenálló erők bemutatása foglalja el. Az első fejezet – *The Empire after the Peace of Hubertusburg*, 9–22. o. – a hubertusburgi béke nyomán kialakult európai hatalmi helyzetet tárgyalja. Elsőként a két kulcsfontosságú választófejedelemség, Szászország és Bajorország helyzetét ismerhetjük meg. A szerző rámutat, hogy a két német középhatalom nagy ambícióval kezdte a 18. századot, választófejedelmek I. József lányait vették feleségül, ami erős pozíciót biztosított számukra VI. Károly 1740. évi halálakor. Szászország a területi hatalmának megerősítésére, Lengyelországgal való szárazföldi összeköttetésre törekedett, míg a bajor választó célja a császári trón megszerzése volt. Az osztrák örökösödési háborúban mindkét ambíció átmeneti sikereket követően kudarcba fulladt, ezáltal a két állam megmaradt másodvonalbeli hatalomnak. Ráadásul III. Miksa (József) bajor választófejedelem házasságából nem született utód, így elhunytával potenciális örökösödési konfliktus lehetősége sejtett fel. II. József császár és Kaunitz államkancellár (Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz-Rietberg herceg) régóta tervezte a bajor választófejedelemség megszerzését, uralkodójának cserébe az Osztrák Németalföld egy részét ajánlva fel.

Miksa (József) 1777. november 30-ai halála után a császári-királyi hadsereg azonnal megindult, benyomult bajor területre, és Schärdingig, valamint Waldmünchenig tört előre. A kötetben részletesen olvashatunk az ezt követő diplomáciai tárgyalásokról, tervekről, szerződésekről. A fejezetet az 1778. február 6-ai porosz diplomáciai jegyzék és a Kaunitz által tíz nappal később erre adott válasz zárja. Feltehetően a szerző úgy gondolja, hogy ebben a pillanatban vált közvetlen fenyegetéssé a háború.

A második fejezet – *The Road to War*, 21–25. o. – a következő négy hónap diplomáciai eseményeit tárgyalja. Nem látom igazolását az előzmények ilyen szétválasztásának, ebben a fejezetben egyszerűen az előző folytatását olvashatjuk. Miksa (József) halála talán alkalmasabb pont lehetett volna a fejezetek tagolására, hiszen az indította el közvetlenül a fegyveres konfliktusban kulminálódó spirált.

A szemben álló hadseregeket bemutató harmadik fejezet – *Opposing Forces*, 26–73. o. – a könyv egyharmadát teszi ki, egyben annak legérdekesebb része. A szöveg fele a porosz hadseregről szól, a fennmaradó részen a császári-királyi, valamint a szász hadsereg osztozik. A porosz–szász haderő tehát háromszor akkora teret kapott, mint a velük szemben álló császári-királyi haderő, ami jelentős aránytalanság. Ráadásul meglehetősen logikátlanul a két szövetséges haderő bemutatása közé ékelődik be a császári-királyi hadseregről szóló rész.

A porosz hadsereg kapcsán a szerző kiemeli, hogy II. Frigyes egy létszámban erős katonaságot, teli kincstárt és hatékonyan szervezett államot örökölt elődeitől. A porosz haderőt két fontos szempont különböztette meg a többi korabelitől. A porosz nemeség öröklése elsősülotti joggal történt, a nem elsősülött fiúk számára pedig a protestáns egyházi szolgálat nem bizonyult vonzósnak, így a katonai szolgálat szerepe felértékelődött. Querregässer a militarizáció látványos jeleként említi, hogy nyilvános

szereplésén I. Frigyes Vilmos és II. Frigyes is egyenruhát viselt. A másik fontos tényező a hadseregkiegészítés rendszere volt. Frigyes Vilmos 1733-ban a rajnai területek kivételével 5–6000 háztartást magában foglaló kantonokra osztotta az országot, egyházi anyakönyvek alapján vezették a hadviselésre alkalmasak listáját. Magdeburg és Berlin, a két gazdasági központ kimaradt ebből a rendszerből, így a gazdaság szempontjából leginkább nélkülözhető emberek kerülhettek a hadseregbe. Ráadásul a kantonistákat nem tartották egyben fegyverben, hanem évi néhány hétre hívták össze őket, természetesen a gazdaság érdekeihez igazodó időpontokban. 1763-ban a porosz sereg kétharmadát hazaiak alkották, csak egyharmadát tették ki idegenek.

A hadsereg karakterisztikájának lényege a fegyelem volt, de a szerző túlzásnak tartja II. Frigyes mondását, miszerint a katona jobban féljen a tisztjétől, mint az ellenségtől. Ehelyett rámutat, hogy a porosz katonák számára a vallás és az ezredközösség adott motivációt. A lövegek és puskák gyártása II. Frigyes uralkodása előtt nem volt jelentős, importra szorultak. Szilézia megszerzése értékes nyersanyagforrást biztosított, ennek köszönhetően a porosz király nagymértékben fejlesztette a hadianyaggyártási kapacitást.

A híres porosz gyalogság a tüzerőben és a hideg acélban bízott. Elvileg egy jól képzett gyalogosuk egy perc alatt négy lövést tudott leadni. Az 1730-as években bevezetett fém töltővessző előnyt jelentett számukra, mert ez nem tört bele a csőbe, mint a fa. Ugyanakkor a puskák pontossága alacsony szinten állt, így a puskatűznek inkább pszichológiai, mint fizikai hatása volt. II. Frigyes jelentősen megerősítette a tüzerőséget, a lovasság harcászata pedig a rohamra épített.

II. Frigyes seregének két rendkívül fontos hiányosságára mutat rá a szerző. Az egyik a könnyűcsapatok, különösen a könnyűgyalogság hiánya, a másik a gyenge logisztikai teljesítmény, ami különösen a saját területen kívül jelentett problémát. Ezzel szemben a hadsereg fenntartásának fajlagos költsége Poroszországban volt a legalacsonyabb, de ez sokkal inkább a megszállt Szászország kizsigerelésének volt köszönhető.

A császári-királyi hadsereg bemutatásának mindössze négy és fél oldal terjedelmet szentel a szerző. A haderő kulcsfigurájának II. József mellett Franz Moritz von Lacy gróf tábornokot tartja. A hétéves háborút Mária Terézia serege nem nyerte meg, nem is veszítette el, de néhány nagy vereséget mért II. Frigyesre. A háború után Lacy vezetésével folytatódott a hadseregreform. Ennek legsikeresebb eleme a tüzerőség megújítása volt Joseph Wenzel von Liechtenstein herceg és Joseph Kinsky von Wchinitz und Tettau gróf tábornokok vezetésével. A hadkiegészítés terén II. József szándéka szerint 1771-ben megkezdték az összeírási rendszer bevezetését, de csak az Örökös Tartományokban, a németalföldi, itáliai és magyarországi területek ebből kimaradtak. A szerző kiemeli a császári-királyi könnyűcsapatok értékét, azonban rossznak tartja a regularizációs folyamatot, amely szerinte a különleges képességek egy részének elvesztését eredményezte. A reform fontos elemének tekinti a „Röckl”-nek nevezet új szabású kabátot, ami később mintául szolgált több haderő, különösen az oroszok számára. A császári-királyi hadsereg létszáma 1779-ben elérte a 400 000 főt.

A hadjáratban jelentős szerephez nem jutó szász hadseregről írt szövegrész majdnem duplája a császári-királynak. Ez még akkor is aránytalan, ha figyelembe vesszük a szerző szűkebb hazáját. Meglehető részletességgel mutatja be a szász hadsereg szervezettörténetét, fegyverzetét, hadkiegészítését, de ez valójában nem sokat tesz hozzá a könyv érdemi mondanivalójához.

A negyedik fejezet – *The War*, 74–122. o. –, vagyis a háború katonai eseményeinek bemutatása a kötet terjedelmének egyharmadát teszi ki. A szerző három problémára koncentrálna: a csehországi porosz támadás irányaira szász és sziléziai területekről, a további porosz támadási kísérlet elmaradására és a kisháborús műveletekre. A szöveg meg sem kísérli a csapatmozgásokat követni, felvillan egy-egy hadmozdulat, de legtöbb esetben ez megmarad az említés szintjén. Querregässer nem ad határozott választ a porosz támadás elmaradásának okára sem, azon túl, hogy Frigyes túlságosan erősnek találta az ellenség pozícióját, manőverekkel pedig nem tudta kimozdítani a vele szemben védekezőket az előnyös állásból. A kisháborús műveletek esetében kiemeli, hogy a szemben álló felek – általa ismert – forrásai a legtöbb esetben nem adnak pontos képet az eseményekről. A szöveg gyakran a II. Frigyes által a háborúról írt visszaemlékezés idézeteiből és azok kritikájából áll.

Az utolsó két számozott fejezet a háborút lezáró tescheni béke rendelkezéseit, valamint következményeit mutatja be – *The Peace of Teschen*, 123–127. o. és *Further Developments*, 128–131. o. – Károly Tivadar számára biztosították a bajor választófedelemiséget, ezzel egyesítették a pfalzi és a bajor területeket. A Habsburg Monarchia megkapta az Innviertel régiót, Poroszország számára elismerték Ansbach és Bayreuth örökösödési jogát, Szászország számára Bajorország 6 millió forintot fizetett évi félmillió részletekben. A béke fenntartotta az erőegyensúlyt a német birodalmi területeken, egyik nagyhatalom sem erősödött számottevően.

Az utolsó, számozatlan fejezetben – *Cocclusion*, 132–135. o. – a szerző a háború végkimenetelének fő okát nem a porosz katonai rendszer hanyatlásában vagy II. Frigyes életkorában látja, hanem a haderő olyan eredendő gyengéiben, amelyek részletei az első három sziléziai háborúban már látszottak, de ekkor mutatkoztak meg igazán. Ezek két legfontosabb elemeként a gazdasági és ipari háttérrel, valamint a logisztika elégtelenségét nevezi meg. Querregässer szerint a porosz hadsereg harctéri teljesítményét ez ugyanakkor nem befolyásolta, mert a franciák ellen másfél évtizeddel később jelentős túlerő ellen is képesek voltak győzni. Fontos tényezőként mutatja be a szerző a császári-királyi hadsereg hatékonyságának növekedését és azt a tényt, hogy sokkal alaposabban felkészültek a porosz invázióra, mint 1742-ben, 1744-ben és 1756–1757-ben.

Alexander Querregässer könyve három jelentős terhet hordoz magán. Az első, hogy mindig nehéz egy adott témáról az első könyvet megírni, mert még nincs tapasztalat, visszajelzés a szerkezetet, tematikát illetően. A második probléma, hogy a porosz oldal bemutatása dominál. A hadseregeket és az eseményeket porosz szemszögből vizsgálja, lényegében II. Frigyes memoárjára felfűzve. A harmadik gond a levéltári források szinte

teljes hiánya. A szerző maga is elismeri ezt a hiányosságot, de ezen könnyen lehetett volna segíteni, hiszen a világháború elmúltával fel lehetett volna keresni a levéltárakat.

A kötet fontos érdeme az olvasmányos, jó stílusban megírt, lendületes szöveg. A szerzőnek remek meglátásai és kérdésfeltevései vannak. Örömteli, hogy egyértelműen ellene megy a sztereotip magyarázatoknak, nem elégszik meg a jelenségek kiragadott elemzésével, hanem kontextusba helyez, hosszabb folyamatokra is rámutat.

A jelzett problémák ellenére úgy gondolom, hogy Querregässer gazdagon illusztrált munkája jelen formájában is használható. Azt csak remélni tudom, hogy a szerző egyszer majd újra előveszi a témát, és levéltári forrásokat is nagyobb tömegben használva, a strukturális egyensúlytalanságokat korrigálva egy javított, bővített második kiadást is közre fog adni – amire az ismertetett okok miatt nagyon nagy szükség lenne.

A könyv a Hadtörténelmi Könyvtár állományában magyarországi közgyűjteményben is hozzáférhető.

Nagy-L. István

JOHN H. GILL

A ZNAIMI CSATA

Napóleon, a Habsburgok és az 1809-es háború lezárása

(Hadiakadémia-sorozat, Peko Kiadó, [Budapest], 2022. 480 o. ISBN 978-615-558-371-1)

„A znaimi csata ma szinte egyáltalán nem ismert” – kezdi elbeszélését a jeles amerikai hadtörténész, John H. Gill. Ez a megállapítás hazánkban is igaz, és e sorok szerzője is csodálkozott némileg, hogy miért éppen erre a kötetre esett a kiadó választása, hiszen Aspern és Wagram nyilván ismerősebben csengett volna a potenciális vásárlóknak. A napóleoni háborúk magyar nyelvű szakirodalmát nem nevezhetjük valami gazdagnak, ezért talán szerencsésebb választás lett volna a szerző remek, az 1809. évi osztrák–francia háborúját feldolgozó, több kiadást megért háromkötetes sorozatát¹ piacra dobni, de végül ezen önálló kötetben 2020-ban megjelent mű magyar kiadását tarthatjuk a kezünkben.

Gill munkája korántsem „száraz” hadtörténeti adathalmaz, miközben a még oly igényes olvasót is kielégítő mennyiségű adatot vonultat fel. Az amerikai szerző az 1809-es háborút és a znaimi csatát egyaránt a politikai helyzetbe ágyazva mutatja be, azonban sohasem viszi el a fókusz túlzottan a katonai eseményekről. Gill egyik legnagyobb

¹ Gill, John H.: 1809. Thunder on the Danube. Napoleon's Defeat of the Habsburgs. Vol. 1: Abensberg, Vol 2: The Fall of Vienna and the Battle of Aspern. Vol. 3: Wagram and Znaim. Barnsley, 2008–2010.

erénye a hadtörténeti leírás és az események megértéséhez szükséges politikai háttér helyes arányú bemutatása. A szerző ugyancsak kitűnően kezeli és „adagolja” a katonai forrásokat, memoárokat és a szakirodalmat. Ezért a mű a hatalmas mennyiségű adat ellenére is kiváló olvasmány.

A könyv első harmadában az előzmények alapos bemutatását olvashatjuk, köztük a háború okait, Ausztria hadüzenetét, a Regensburg környéki csatákat, majd a császári-királyi hadsereg visszavonulását, a francia bevonulást Bécsbe, az asperni és wagrami csatákat. Utóbbi alaposabban is bemutatja, mivel Wagram (1809. július 5–6.) eseményei döntően meghatározták a znaimi összecsapást, hiszen a gigantikus csata fejleményei, a francia előrenyomulás miatt Károly főherceg kénytelen volt csapatai nagy részét Znaim irányába indítani a kényszerű visszavonulás folyamán. Ennek során a főherceg – az osztrák katonai kultúrára jellemző módon – nem az erők egyesítésére törekedett, hanem inkább a területvédelemre, fontos pozíciók megtartására, ezért Franz Orsini-Rosenberg herceg hadtestét a közvetlenül Brünnbe vezető utak felügyeletére utasította, segédtisztje által szóban, később azonban a hadtestparancsnok jobbnak látta az ágyúszó hallatán inkább a főszereg felé, vagyis Znaim irányába vinni erőit. Károly viszont alapos szidásban részesítette a herceget, és visszaküldte hadtestével Brünn felé, így Rosenberg csapatai kimaradtak a znaimi összecsapásból... Gill ugyanakkor rámutat arra, hogy Napóleon vajmi kevésbé aggódott a mellékhadszínterek felől. A császár szinte minden erejét koncentrálta Wagram előtt és a csata után az osztrák *Hauptarmee* ellen.

A szerző kiválóan mutatja be a Znaimot megelőző bonyolult francia manővereket és a kaotikus osztrák visszavonulást. Az energikus üldözés francia szempontból akár katasztrófába is fordulhatott volna, mivel két meglehetősen távoli útvonalon zajlott, és Auguste de Marmont tábornok hadteste elszigetelt helyzetbe került az osztrák főszereg előtt. Napóleon azonban jól tudta, hogy a némileg demoralizált Károlytól és csapatai részéről nem kell támadó fellépéstől tartania. A főherceg eredetileg az erős jetzelsdorfi állást szemelte ki seregének, ahonnan hatékony ellenállást tudott volna kifejteni a Thaya folyócska mögött, de a gyors francia előrenyomulás hamar rádöbentette arra, hogy a vezérkari munka hiányosságai miatt az ellenség kezére került a kulcsfontosságú Laa település. Ezért Károly kénytelen volt továbbhaladni megtépázott seregével.

A Wagram és Znaim közötti visszavonulást a folyamatos utóvédharcok jellemezték, amelynek során Gill kiemeli az „osztrák” huszárok kitartását és hatékony működését. A primer források alapján dolgozó szerző „ingerküszöbét” sajnos nem érte el Simonyi óbester híres hőstette a Thaya folyó lángoló hídjánál, amelyet Tull Ödön festett meg,² és a kép jelenleg a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében található. Érdeemes lenne talán ezért a Simonyi József önéletrírásában megörökített jelenetet szembesíteni a hadijelentésekkel.

² A festmény tévesen a *Simonyi óbester az égő arcolei hídon* címet viseli.

Ami a magyar gyalogság teljesítményét illeti, ezekben a napokban a véres holla-brunni ütközet (július 9.) folyamán a 31. (Benyovszky-) és az 51. (Splényi-) gyalogezred bakái tettek ki magukért, dandárparancsnokuk, Máriássy András tábornok pedig az ütközet után azonnal, minden bürokratikus formáság nélkül átvehette Károly főhercegtől a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét.

A főherceg végül kénytelen volt elvállalni a csatát az igen kedvezőtlen zناimi állásban, mivel az osztrák főserég hatalmas poggásztrénje szabályosan eltorlaszolta a kedvezőbb terepre vezető utat. Az erdős, átszegdelt terep nem kedvezett a lassú, rugalmatlan osztrák metódusnak, annál inkább a francia könnyűgyalogságnak és az igen ütőképes német (badeni, württembergi és bajor) szövetséges csapatoknak, amelyek szerepét Gill aprólékosan vizsgálja és hangsúlyozza. Károly, miután az előző napokban erre vonatkozóan elnyerte császári bátyja vonakodó engedélyét, július 10-én fegyverszüneti ajánlatot tett Napóleonnak, de Ferenc saját követet is küldött a korzikaihoz Johann Liechtenstein herceg személyében.

A könyv igen plasztikusan írja le magát a július 11-ei ütközetet, amely bővelkedett drámai fordulatokban. A Leiningen-gránátoszászlóalj (de ismerős név ez nekünk magyaroknak...) előbb a folyóba szorít egy egész francia dandárt, három tábornokot fogságba ejt, majd egy gyors francia lovassági ellentámadás őket veri szét, mindezt egy dühöngő vihar és felhőszakadás közepette, amely lehetetlenné tette a lőfegyverek használatát. Érdekesség, hogy a francia források a keményen harcoló gránátosokat „rutinszerűen és válogatás nélkül” magyarként emlegetik, jóllehet a Leiningeneket német gyalogezredekől állították össze. A medvebórsüveges elit magyar harcosok tehát olyan szereplői voltak a napóleoni háborúknak, akiknek a neve fogalommal vált. (Amint a második világháborúban is a beszámolók szerint minden német tank Tigris volt és minden löveg 8,8-as...) Különös módon a tulajdonképpen menetben harcoló osztrák hadsereget végül egy olyan alakulat mentette meg, akitől senki sem várt volna ilyen teljesítményt. Az előző napokban majdnem fogságba került és kalandos úton Znaimba érkező 5. bécsi önkéntes zászlóalj Rudolph von Salis-Zizers gróf, őrnagy parancsnoksága alatt olyan hidegvérrel verte vissza a vértések támadását, mint egy elit alakulat.

Az ütközet alatt a háttérben zajló tárgyalások azonban lassan célba értek. Mindkét hadsereg és hadvezér fizikailag roppant kimerült volt. Július 11-én este hétkor osztrák és francia segédtisztek lovagoltak fel és alá az arcvonalon, „tüzet szüntess” parancssal. Az 1809. évi osztrák–francia háború harcai aznap este véget értek, de a tárgyalások egészen október közepéig elhúzódtak, és végül Schönbrunnban kötötték meg a békét. Ausztria szorult helyzetében kénytelen volt beleegyezni, hogy a Monarchia egyharmada francia megszállás alá kerüljön, sőt olyan erődök is Napóleon kezére kerüljenek, amelyeket még tartottak az osztrákok. A zناimi fegyverszünettel Károly valószínűleg megmentette a főseréget, de a békemegállapodás az utolsó csepp volt a pohárban. A fő-

herceg, érzékelve a bizalomvesztést, július 23-án benyújtotta lemondását. Károly soha többet nem vezényelt hadsereget.

Az ütközet tanulságait Gill igen szakszerűen elemzi. Megállapítja, hogy a znaimi összecsapás taktikai szempontból voltaképpen a találkozóharc kategóriájába tartozott, amelyben a franciák jóval ügyesebbek voltak, mint a merev, defenzív és lassú császári-királyi hadsereg. Az önbizalomtól duzzadó Marmont és André Masséna tábornokok ezért habozás nélkül támadták meg az erősebb és védekező osztrák főszereget, amelynek folyamatosan az volt a téves percepciója, hogy túlerővel szemben kell küzdenie. Marmont számára a határozott znaimi fellépése meghozta a marsalli előléptetést is. 1809 véres csatái, Károly és katonáinak makacs kitartása révén nem a Habsburg Monarchia felosztása és a dinasztia megbuktatása következett, ugyanis ez volt Napóleon első gondolata az osztrák hadüzenetkor, ehelyett a korzikai szövetségi ajánlatot és benősülési javaslatot tett a Habsburg-családba.

A kötet nem hiányozhat egyetlen, a napóleoni háborúk iránt érdeklődő olvasó polcáról sem. A fordítás Sziklai István kiváló és szakszerű munkája, amely remekül olvasható szöveget eredményezett, de egy „korszakos” szaktörténész lektori munkáját, magyarázó jegyzeteit több helyen elbírt volna még a könyv. Az illető bizonyára kiszűrte volna a Moráviai Területi Parancsnokság-féle (nyilvánvalóan a Morvaországi Főhadparancsnokságról van szó) furcsaságokat... Néhány apróságot is szóvá lehet még tenni: „Benjovszky” írásmódja magyarosan inkább Benyovszky, és kissé nehézkes és fölösleges megoldás a császári-királyi ezredek neveit mindig idézőjelbe tenni.

A könyv használhatóságát ennyi adat és szereplő felvonultatása mellett jelentősen növelte volna egy név- és/vagy tárgymutató. Reméljük, belátható időn belül a kiadó programjába bekerül a szerző többi, az 1809. évi háborúval foglalkozó műve is. Hiszen érdekes és izgalmas a znaimi ütközet története, de azért Abensberg, Regensburg, Aspern és Wagram mind időben, mind fontosságban megelőzi az ottani eseményeket, amelyek a háború záróakkordjai voltak.

Lázár Balázs

BALLA TIBOR

TÁBORNOKI PORTRÉK A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBÓL
Az osztrák–magyar fegyveres erő Ludovika Akadémiát végzett irányítói,
1872–1918

(Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2024. 232 o. ISBN 978-963-531-992-3)

Balla Tibor ezredes, az MTA doktora, a Nemzeti Közszerződési Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Karának kutatóprofesszora és oktatója új kötetében a dualizmus időszakában a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémiát végzett 51 császári és királyi tábornok életútját, katonatiszti pályafutását mutatja be. Immár több mint másfél évtizede áll a szerző kutatásainak fókuszában a dualizmus kora tisztii elitje, elsősorban a tábornoki kar. A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokairól eddig két vastag kötetben adta közre kutatómunkájának eredményeit.¹ Ezeket követte 2022-ben a Ludovika Akadémia igazgatóit és parancsnokait bemutató munkája,² amely módszertanában és formájában a tábornokokról írott könyveiben megkezdett utat követi. Balla ezredes legújabb, jelen recenzióban ismertetett műve ötvözi a két tematikát, ugyanis a Ludovika Akadémia és az osztrák–magyar tábornoki kar közös metszetét tárja az olvasó elé. A kötetben olyan császári és királyi tábornokok szerepelnek, akik a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia 1897 előtt működött tanfolyamai közül legalább az egyiket elvégezték pályafutásuk során, és itt szerezték meg – legalábbis részben – a katonatiszti pályán szükséges szakmai ismereteket.

A kötetet Padányi József vezérőrnagy *Előszava* nyitja, aki egyben a mű szakmai lektora is. Balla Tibor munkája egy rövid bevezetést követően két fő egységre oszlik: az első világháborúban nem szolgált tábornokok, illetve az első világháborúban szolgált tábornokok életrajzaira. Az első blokk 17, a második pedig 34 életrajzot tartalmaz, melyek az egységeken belül betűrendben követik egymást.

Az 1867-ben létrejött Osztrák–Magyar Monarchia szárazföldi hadereje 1868-tól három részre tagolódott: a birodalom egész területéről kiegészített császári és királyi (közös) hadseregre, mely az első vonalat jelentette, a második vonalat alkotó Magyar Királyi Honvédségre, melybe a történelmi Magyarország területéről sorozták a katonákat, valamint az osztrák örökös tartományokból sorozott párjára, a császári–királyi Landwehrre. A dualizmus időszakában az összbirodalmi szellemet megjeleníteni hivatott tábornoki kar egységes volt, vagyis a Honvédségnek és a Landwehrnek nem voltak külön

¹ A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornagyok. Budapest, 2010. és A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok. Budapest, 2019.

² A honvéd tisztképzés irányítóinak arcképcsarnoka. A magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia igazgatói és parancsnokai, 1872–1945. Budapest, 2022.

tábornokai. A legalacsonyabb tábornoki, a vezérőrnagyi rendfokozatot elért tisztakat az uralkodó császári és királyi tábornokká léptette elő, és a közös hadseregbeli beosztásokból kötetlenül helyezték át őket a Honvédségbe vagy a Landwehrbe és vizont.

A szerző a *Bevezetésben* röviden elemzi a kötetben szereplő ötvenegy tábornok szociális és kulturális hátterét, illetve katonatiszti pályáik számszerűsíthető adatait, közös, illetve eltérő jellemzőit. Mint azt Balla megállapítja, kivétel nélkül középosztálybeli, birtokos vagy értelmiségi családból származtak. A vallási megoszlás tekintetében kétharmaduk római katolikus volt, a többiek négy fő (2 zsidó, 1 görögkeleti és 1 görögkatolikus) kivételével evangélikus vagy református vallásúak. Pályafutásuk során 21 fő mindvégig a Magyar Királyi Honvédségben szolgált, 30 pedig a közös hadseregben és a Honvédségben egyaránt teljesített szolgálatot.

Az első világháborúban nem szolgált tábornokok című részben, mint már említettük, tizenhét tábornok életrajza található, Álgya Sándor császári és királyi címzetes vezérőrnagytól bordognai és valnigrai Taxis József báró, császári és királyi címzetes altábornagyig. Az itt szereplő nevek valószínűleg nem túl ismertek az átlagolvasó számára. A Nagy Háborúban nem szolgált tábornokok közül a legmagasabb rendfokozatot jelképező és margitfalvi Jekelfalussy Lajos (1848–1911) császári és királyi gyalogsági tábornok érte el. Jekelfalussy 1906 és 1910 között a második Wekerle-kormány honvédelmi minisztereként tevékenykedett. Számos, a könyvben szereplő bajtársához hasonlóan nem vett részt hadjáratban vagy háborúban, így nem voltak harctéri tapasztalatai.

Az első világháborúban szolgált tábornokok című részben harmincnégy tábornok életrajzát írta meg a szerző, sepsiszek-nagyborosnyói Bartha Lajos császári és királyi altábornagytól Zwicker Ferenc császári és királyi címzetes vezérőrnagyig. Az ebben az egységben szereplők közül öt tábornokot érdemes kiemelni. Doberdói Breit (1931-től Bánlaky) József (1863–1945) császári és királyi altábornagy az egyik legismertebb és legtermékenyebb magyar hadtörténetíró volt. Hazai Samu báró (1851–1942), császári és királyi vezérezredes 1910 és 1917 között magyar honvédelmi miniszterként tevékenykedett. Ő volt a Monarchia haderejében a legmagasabb rendfokozatot és beosztást elért zsidó származású katonatiszt. Vitéz nemes Nagy Pál (1864–1927) császári és királyi altábornagy, magyar királyi gyalogsági tábornok és vitéz uzsoki Szurmay Sándor báró (1860–1945), császári és királyi gyalogsági tábornok, magyar királyi vezérezredes első világháborús haditettei okán elnyerte a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. Szurmay 1917–1918-ban a magyar honvédelmi miniszteri posztot is betöltötte. Rónai-Horváth Jenő (1852–1915) császári és királyi altábornagy, számos jelentős hadtudományi és hadtörténeti mű szerzője, az MTA Hadtudományi Bizottságának elnöke volt.

Az igényes, szép kiállítású, keményfedeles kötetben közel kilencven szépírást tartalmazó fotográfia – a műfajnak megfelelően elsősorban portré – hozza közelebb az egykori tábornokokat az olvasóhoz. A művet részletes forrásjegyzék és irodalomjegyzék zárja. Balla Tibor könyve hiánypótló és unikális, hiszen a dualizmus korának Ludovikát végzett tábornokairól nem született még tudományos igényű, átfogó munka. A kötet jól

használható a jövő magyar tisztjeinek oktatásában, emellett kézikönyvként a korszak kutatói is haszonnal forgathatják a számos új kutatási eredmény és a benne szereplő tábornokok fontos történelmi szerepe okán. Mindezen túl bátran tudom ajánlani ezt az olvasmányos stílusban megírt könyvet minden, a korszak és a magyar történelem iránt érdeklődő olvasónak.

Krámli Mihály

PINTÉR TAMÁS (SZERK.)

SEGÉLYHELY A FRONTON
Dr. Kemény Gyula szerbiai naplója

*(Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány,
Budapest, 2024. 495 o. ISBN 978-615-80862-5-7)*

A Nagy Háború Kutatásáért közalapítvány közel másfél évtizede meghatározó szerepet vállal a Nagy Háború történetének kutatásában, az I. világháború iránt érdeklődők körében ismert és elismert *nagyhaboru.blog.hu* elnevezésű portál üzemeltetése mellett többek között könyvkiadással is foglalkozik. A *Nagy Háború Könyvek* sorozat eddig újtukra bocsátott kötetei közt találhatunk harctéri naplókat, visszaemlékezéseket, tanulmányköteteket és tudományos feldolgozásokat is. A 2024. december 10-én bemutatott, az említett sorozat 6. kiadványaként napvilágot látott mű ismét egy korabeli napló, pontosabban egy teljes I. világháborús naplófolyam első kötete, amely a világháború kitörésének napjaiban veszi kezdetét, majd a montenegrói, illetve szerb hadszíntérre kalauzolja az olvasót. A kiadvány a maga nemében meglehetősen egyedi, és nemcsak a több mint egy évszázados napló történelmünk viharos 20. századi éveiben elszenvedett kalandos sorsa, hanem témája miatt is. A napló szerzője ugyanis egy hivatásos katonaoorvos, nevezetesen dr. Kemény Gyula, a napló írásakor hivatásos orvos százados. A montenegrói, szerbiai hadszíntérről meglehetősen kevés tiszti rendfokozatú katona által írt napló, visszaemlékezés maradt ránk, és még kevesebb olyan, amely egy, az arcvonalban működő katonaoorvos tevékenységét, tapasztalatait mutatja be. Bár a Hadtörténelmi Levéltárban, illetve az Orvostörténelmi Levéltárban, sőt a bécsi Hadilevéltárban is számos – köztük több tucatnyi magyar – katonaoorvos visszaemlékezése lelhető fel, de olyan, a világháború során végig, napi rendszerességgel vezetett és fotókkal, rajzokkal is illusztrált naplófolyam tudomásom szerint nincs még egy, mint Kemény Gyuláé.

Mint említettem, a napló kötetének fennmaradása, sorsa is regénybe illő. Sajnos, az eredetileg több részből, füzetből álló, Kemény Gyula I. világháborús szolgálatát lefedő napló csak részleteiben maradt ránk, így a kései utókor alighanem már sohasem ismerheti meg teljes egészében. A közvetlen leszármazott nélkül, 1938-ban elhunyt

szerző irat- és fotóhagyatéka részekre szakadva került egy, a naplóíróval baráti kapcsolatot ápoló világháborús katonatárs, valamint a család birtokába, majd a hagyaték a II. világháborút és az azt követő időszak viszontagságait kisebb veszteségekkel túlélve, 2011-től részleteiben jutott el az Alapítványhoz. Az elmúlt évtized során a naplófolyam 3 részben (szerbiai, olasz, majd palesztinai hadszínterek) már megismerhetővé vált az Alapítvány által üzemeltetett blogon. Jelen kötet pedig az első rész: a montenegrói és a szerbiai hadszíntér eseményeinek nyomtatott formában kiadott változata. Azonban mielőtt belefognék a kötet ismertetésébe, ejtsünk szót a szerzőről is, ki volt ő?

Dr. Kemény Gyula 1884. október 25-én földbirtokos családban született a Zala megyei Szentiván (ma Zalaszentiván) községben. Orvosi tanulmányait a Budapesti Tudományegyetemen végezte, ahol 1910-ben avatták orvossá. Mivel az egyetemi éve alatt a cs. és kir. Hadügyminisztérium katonai ösztöndíjasa volt, az egyetem befejezését követően fel is öltötte a közös hadsereg egyenruháját, majd 1911-ben főorvosként, főhadnagyi rendfokozattal tényleges állományba vették. Több beosztott orvosi szolgálat után 1914. március 3-án ezredorvosként – ami századosi rendfokozatnak felelt meg – került a cs. és kir. nagyváradi 37. gyalogezred kikülönített IV. zászlóaljához mint a zászlóalj vezető orvosa. E beosztásában érte a világháború kitörése is.

Most pedig vissza a kötethez! A 495 oldal tartalmazó könyv tetszetős, félkemény borítójáról Kemény doktor világháború előtti portréja köszönti az érdeklődőt. Az előzéklapon Kemény Gyula 1914 augusztusától november 4-éig tartó hadiútjának térképes illusztrációjával indul a kötet, míg az 1914. november 6-ától december 11-éig megtett út térképes megjelenítését a könyv utolsó lapja és a belső borító tartalmazza. Ez a gondosan megtervezett, színes, térképes keret ötletesen fogja össze azt az időszakot, amelyről az író tudósítja a reménybeli olvasót. A Magyar Levente, a Külgazdasági és Külügyminisztérium miniszterhelyettese által írt előszó után a kötet szerkesztőjének bevezetője következik, amelyből pontos ismereteket kapunk a napló szerzőjéről: Kemény Gyula életútját, szolgálatát Pintér Tamás követi végig, aki egyébként az eredetileg kézírással készült napló legépelése után a szöveget alapos és mindenre kiterjedő magyarázó jegyzetekkel is ellátta. Ugyancsak e bevezető részben kapunk információt a naplóíró csapatstéről, pontosabban a 37/IV. hadrendi számmal kikülönített, vagyis az anyaezredtől más alárendeltségbe sorolt zászlóaljról, majd az említett naplófolyam történetéről, a szerző naplóírási módszeréről, stílusáról, végül pedig a szöveg közlésének ismérveiről tájékoztat a szerkesztő. A következő részben Pollmann Ferenc tanulmányát olvashatjuk. A 17 oldalas összefoglaló kiváló stílusban és a hadtörténésztől megszokott hozzáértéssel ad szakszerű diplomácia- és hadtörténeti tájékoztatást a naplóhoz, bemutatva a Monarchia és Szerbia kapcsolatának alakulását, a Monarchiának a Balkán-félszigetre irányuló külpolitikáját, valamint a szemben álló hadseregeket, vagyis az osztrák–magyar és a szerb haderőt, tömören és érthetően taglalva mozgósítási és haditerveiket.

Ezután jutunk el a naplóig, amely négy fő részből áll. Az egyes fő részekben belül kronologikus, a II. és a IV. részek végén pedig tematikus alfejezeteket találunk.

Az I. részben – *A mozgósítás, 1914 júliusának utolsó és augusztusának első napjai* – Kemény doktor állomáshelyére, a bosznia–hercegovinai Bilek kisvárosba, a montenegrói határ melletti osztrák–magyar helyőrségbe kalauzolja az olvasót. Pontos képet kapunk egy etnikailag igencsak sokszínű boszniai városka 1914. július végi, izgalommal telt napjairól, amit a mozgósítás híre, a Szerbiával való leszámolás, vagyis a háború lehetősége keltett. Különösen érdekes a különféle népcsoportok háborúhoz való viszonyulásának bemutatása.

A II. rész – *Montenegró, 1914 augusztusától szeptember 25-ig* – már a háború eufóriájából napok alatt kijózanodó, a montenegróikkal vívott harc kegyetlenségét megtapasztaló katonák keserű ráeszmélése arra, hogy a harctéren a dicsőséggel és a hősiességgel a szörnyű halál lehetősége is együtt jár. A mintegy 70 oldalnyi, a hivatásos katona szemével, precízen kidolgozott fejezetben a naplóíró hét, a IV/37. zászlóalj montenegrói világháborús történetében jelentős ütközet leírását adja, amelyekben természetesen fontos szerepet kapnak a katonai orvosi tevékenységet, a háborús sérüléseket naturalista módon bemutató bekezdések is. A sokszor drámai erejű részletek a montenegróiak ellen vívott harcok véres valóságáról adnak érzékletes és megrendítő képet. Kemény doktor, aki gyakran az első vonalban, az egyszerű bakákkal együtt éli át az eseményeket, állandó küzdelmet vív a rábízott katonák testi-lelki épségének megóvásáért. Soraiából a hivatását józan céltudatossággal gyakorló orvos mellett egy érző lelkű embert is megismerhetünk. Kendőzetlenül, a maga szörnyű valóságában kapunk képet az ellenség és a saját katonáink kegyetlenkedéseiről is. Megtudhatjuk, hogy a montenegróiak miként viszonyultak a fogságukba jutott sebesült ellenfeleikhez, miféle szörnyűségeket követtek el ellenük. Azonban a szerző objektivitásához nem férhet kétség, mert a saját katonák kegyetlen cselekedeteit sem hallgatja el, amikor egy-egy tematikus alfejezetben egy montenegrói család kivégzését, vagy a Bileken végrehajtott, a vélt vagy valós indokok alapján kötél általi halálra ítélt helyi lakosok akasztását tárja elénk.

A III. rész a *Harcok Boszniában, 1914. szeptember 25-től november 6-ig* címet viseli. Az 1914. szeptember 23-án kapott parancs szerint Kemény Gyula zászlóaljával Sarajevó felé indult. E részben a szerző két ütközetről, az 1914. október 5. és 6. között lezajlott kalinoviki és az 1914. október 21-én történt Romanja Planina-i összecsapásról készített részletes, az osztrák–magyar hadvezetéssel szemben meglehetősen kritikus hangvételű leírást. „Felületesen rossz vezetésnek, a kitűnő emberek lelketlen és könnyelmű feláldozásának tipikus példája volt a nagy vereség Kalinoviknál, amely teljes valójában és hivatalosan sohasem került nyilvánosságra. Hogy mindnyájunkat, az egész dandárt el nem fogták, fel nem koncolták, azt egyedül csak a hősiesen meghalni tudó bakáinknak köszönhetjük. Azóta rég szétszóródtak a csontjaik is” – olvashatjuk a drámai sorokat. Az elszenvedett vereségért elsősorban a hadvezetést bíráló naplóíró a harci cselekmények szüneteiben elcsípett békés pillanatokot sem mulasztja el feleleveníteni: „Most itt a halál mezsgyéjén látjuk igazán, hogy az élet és halál dilemmája elé állított egyszerű és kulturált ember világa, vágya mily kevéssel beéri, hogy végső ponton mi körül fo-

rog: a gyomor és a nő körül. Hogy siet mindenki még ma gyorsan a szerelmi élvezetek poharát fenéki kiüríteni.”

A IV. rész – *A Szerbia elleni hadjárat, 1914. november 6-tól december 11-éig* – bő egy hónap történéseit foglalja magában. A 239 oldalas fejezetet, amely a kötet leghosszabb része, a szerző 12 nagyobb mozzanatra osztott fel, az 1914. november első napjaiban megtörtént drinai átkeléstől az 1914. december eleji visszavonulásig. A naplóról a fejezet nagy részét érthető módon a december 3. és 12. között lezajlott vereség, illetve visszavonulás történéseinek szenteli. Természetesen itt sem maradnak el a már megszokott, az osztrák–magyar hadvezetést bíráló sorok: „Hogy nincs rend, fegyelem, hogy megszűnt minden kommandó, hogy nincs divízió, brigade, zászlóalj. Összeviszsa hömpölyög, törtet itt visszafelé gyalogság, tüzérség, train, a gyalogosan siető generálisok, vezérkari tisztok, ezek nagy urak, mind, mind egy tömegben.” E sorokat követően, az utolsó lapokon – már ismét magyar földön – Kemény doktor megpróbál magyarázatot adni a szerbiai vereség okaira. A „Retablirozás magyar földön” című alfejezetben elemzi az ellátás és utánpótlás helyzetét, és ebben meg is leli a sikertelenség fő okát: „Itt nem egyes zászlóaljakat, hanem egész brigadékat, divíziókat nem élmeztek, nem láttak el ruhával, cipővel, erősítésekkel, tüzérséggel, hanem csak hajtották őket előre, lelketlenül előre, folyton előre. A végét, a következményét most itt láttuk.” Kemény doktor sommás véleményét lehetne persze árnyalni, más okokat is felhozni. Egy dolog azonban bizonyos: a Szerbiát megbüntetni szándékozó osztrák–magyar haderő semmiképp sem rendelkezett a támadó fél számára a hadművészetben meghatározott túlerővel, de még azzal a kétszeres túlerővel sem, amelyet Franz Conrad von Hötzendorf, az osztrák–magyar vezérkar főnöke minimálisan kívánatosnak tartott. Ahogy Pollmann Ferenc írja bevezető tanulmányában: „Valójában két végsőig elcsigázott hadsereg birkózott egymással az egyre feneketlenebb szerbiai sártengerben. Azé lehetett a győzelem, aki ellenfelénél tovább bírja – ha csak egyetlen hajszállal is...”

Végül is kinek ajánlható a remekül szerkesztett, magyarázó jegyzetekkel ellátott, a szerző fotóival és térképmellékleteivel színesített kötet, amelyben még a szövegben előforduló idegen szavak és kifejezések gyűjteményes magyarázata is helyet kapott? A szerző kifinomult, sokszor irodalmi és érzékletes stílusa ugyan igencsak élvezhetővé teszi az olvasást, de a napló mégsem olvasható egyszerűen, mondjuk, egy szuszra, persze nem elsősorban a közel félezer oldal okán, hanem a sokszor naturalista módon lefestett, megjelenített történések, életképek szörnyűségei miatt. Az olvasónak ugyanis szüksége lehet némi szünetre, gondolkodásra, vagyis a történések feldolgozására. Mivel a napló nemcsak egy hadtörténeti témájú visszaemlékezés, hanem egyben egy, a harctéren szolgálatot teljesítő katonaoorvos önéletrajzi regénye is, talán olyanoknak is ajánlható, akik nem feltétlenül érdeklődnek az I. világháborús, vagy egyáltalán a háborús naplók iránt.

A recenzió illene a könyv hiányosságairól, illetve a szövegben előforduló hibákról is számot adni. Szerencsére könnyű helyzetben vagyok, mert egyet sem fedeztem

fel. Persze, ha szőrös szívű akarok lenni, akkor azért egyetlenegy magyarázat, amely az említett idegen szavak és kifejezések gyűjteményében lelhető fel, mégiscsak pontosításra szorul. Nevezetesen a segédlet összeállító szerint a *Divizio*, *Division* megnevezés a német *hadosztály* kifejezésnek felel meg, ez azonban csak részben igaz, ugyanis a *Division* eredendően *osztályt* jelent. Pl. *Traindivision*, vagyis *vonatosztály*. A *hadosztály* német megfelelője *Truppendivision*, amelyről az I. világháború időszakára a köznyelvben lekopott a *Truppen*, egyszerűsödött a kifejezés. Mindez csupán egyetlen, az imént említett példa esetében okozhat félreértést, mert így a *Division* szót helytelenül fordítva a *Traindivision* kifejezésből is *vonathadosztály* lenne a *vonatosztály* helyett. Az efféle félrefordítás természetesen nincs jelen a kötetben.

Érdeklődve várjuk, hogy kézbe vehessük a naplófolyam folytatását, amely e sorok papírra vetésekor már napvilágot is látott...

Kiss Gábor

KÁNTÁS BALÁZS

MELLÉKKORMÁNY, ÁRNYÉKHADSEREG, MÁSİK ÁLLAMHATALOM?

(*L'Harmattan–Kossuth Klub, Budapest, 2023. 418 o.*

ISBN 978-963-414-979-8, 978-615-6264-08-4)

Kántás Balázs a 2010-es évek közepe óta kutatja az 1920-as évek Magyarországnak titkos társaságait és a hozzájuk köthető eseményeket. Doktori disszertációját is ebből a témából írta, jelen kötet annak átdolgozott változata. A kiadvány a két világháború közötti magyar nacionalista titkos társaságokkal és a hozzájuk köthető jelentősebb eseményekkel foglalkozik. Aktualitását igazolja, hogy manapság reneszánszát éli a Horthy-kor kutatása. Annak ellenére, hogy a Kádár-korszak bukása óta számos munka vizsgálta a kormányzó nevével fémjelzett időszakot,¹ a titkos szervezeteket átfogó tudományos monográfia máig nem látott napvilágot. A mű ezt az űrt próbálja kitölteni.

Kántás Balázs könyve nemcsak a titkos társaságok szervezetével foglalkozik, hanem azok kiemelkedőbb tagjaival is, akik a korszakban sokszor vezető politikusok,² egyes

¹ A Horthy-korszak kutatói közül az utóbbi tíz évben számosan jelentették meg munkáikat, pl. *Ablonczy Balázs*: A visszatért Erdély, 1940–1944. Budapest, 2011.; *Ungváry Krisztián*: Kiugrás a történelemből. Horthy Miklós a világpolitika színpadán. Budapest, 2022.; *Romsics Ignác*: A Horthy-korszak. Budapest, 2022.; *Turbucz Dávid*: A Horthy-kultusz, 1919–1944. Budapest, 2016.

² Pl. Gömbös Gyula, Teleki Pál, Klebelsberg Kuno.

esetekben magas beosztású katonák³ voltak. Felvázol egy bonyolult kapcsolati hálót, amely az 1920-as években – különösen annak első felében – a paramilitáris szervezeteket és az egyéb félkatonai alakulatokat összekötötte. Ennek fontosságát jól érzékelteti, amikor – esettanulmányok formájában – bemutatja a felsorolt szervezetek tagjai által elkövetett, azóta elhíresült bűncselekményeket, például az 1920. július 27-ei Club kávéházi kettős gyilkosságot, vagy az 1925-ös frankhamisítási botrányt. Mindezek mellett hangsúlyt helyezett annak a folyamatnak a megvilágítására, melynek során bizonyos félkatonai szervezetek megtagadták a magyar kormánynak az engedelmességet.⁴

A szerző a bevezetésben rögzíti, hogy a tárgyalt témát alapvetően az 1920-as évek forrásbázisára támaszkodva dolgozta fel, mivel a titkos szervezetek politikai befolyása az 1930-as évekre lecsökkent, ezért – az egyébként is kevés iratot képző szervezetek – ezt követően alig keletkeztek iratok. A könyv szerkezetének ismertetése után tárgyalja a kutatásához kapcsolódó fogalmakat – például a titkos társaság és a milícia fogalmát –, ezt követően pedig rátér a különböző magyar nacionalista titkos társaságokra is. A kötet mindegyik fejezete előtt az adott részhez kapcsolódó historiográfiát ismerteti, valamint a fontosabb forrásokat is megemlíti. Először az Etelközi Szövetséggel, majd a Kettőskereszt Vérszövetséggel foglalkozik. Mindkét szervezetnek ismerteti a felépítését és a céljait, majd az 1920-as évek olyan főbb eseményeit elemzi – esettanulmányok formájában –, melyekben ezek részt vettek, vagy amelyekhez egyes tagjaik szervesen kötődtek.

A Kántás által vizsgált harmadik csoport a Cselekvő Magyarok Tábora. Ennek a paramilitáris szervezetnek a tagsága radikális jobboldali veteránokból állt, közülük kiemelendő Bedő József és Dula József, a csoport alapító vezetői, akik 1923-ra megelégtették a Bethlen-kormány konszolidációs politikáját. Radikális változásokat akartak elérni, ami nem volt mentes az irredentizmustól és az antiszemitizmustól sem. Kántás részletesen bemutatja ennek a két személynek az élettörténetét, akik pályájuk megkoronázásaként 1923-ban a Bethlen-kormány ellen bombamerényletet akartak végrehajtani. A merénylet azonban meghiúsult, viszont 1923. július 27-én meggyilkolták Othó Lajos zsidó ékszerészt, akit sűrűn láttak – az általuk rendszeresen, a merénylet kivitelezése végett megfigyelt – Miniszterelnökség épületénél. A gyilkosokat két hónap leforgása alatt elfogták, de még két éven keresztül folyt az ügyük felgöngyölítése. Az ítéletet 1925 augusztusában hirdették ki, miután azt a Magyar Királyi Kúria helybenhagyta. Bedőt életfogytiglani szabadságvesztésre, míg Dulát háromévi fogházbüntetésre ítélték.

A Fehér Ház Mozgalom 1919 és 1945 közötti történetének bemutatásánál nem volt könnyű a szerző dolga, mert meglehetősen kevés forrás maradt fenn a szervezet működéséről. Az 1919–1920-as zavaros esztendőkből játszott komolyabb szerepet, ebből a két évből maradt meg a legtöbb forrás a tevékenységéről. Kántás érthető módon így

³ Pl. Siménfalvy Tihamér ezredes, Zdravec István táborigaznád, Prónay Pál, Héjjas Iván.

⁴ Pl. az első és második nyugat-magyarországi felkelés (1921, 1922), a román királyi pár elleni 1922-es merénylet.

csak a Fehér Ház Mozgalom kezdeti történetét tudta részletesen bemutatni. A szervezet tagjai a társadalom középrétegéből, továbbá a kispolgárság köréből kerültek ki, és legitimista elveket vallottak. A mozgalom vezéregyéniségének számító, annak politikai alapvetéséért felelős Friedrich István (1883–1951) miniszterelnök életét a szerző egészen annak haláláig követi végig.

A kötetben feldolgozott utolsó titkos társaság a Kékek Klubja. Tevékenységéről sajnos nem maradt fenn kielégítő mennyiségű adat. A szerzőnek azonban alapos kutatómunkával sikerült megtalálnia az egyetlen olyan levéltárban őrzött forrást, amely említi a Kékek Klubját.⁵ A szervezet történetének rekonstruálásához a további levéltári források hiányában Kántás korabeli újságcikkeket használt fel. A tagságot nemesek alkották, akik eleinte Horthy Miklós fővezér informális tanácsadói-ként működtek.

A monográfia hátralevő részében az olvasó a titkos szervezeteknek az 1920-as évek első felében elkövetett, az államhatalom megdöntését célzó akcióiról olvashat. Itt a fő hangsúlyt Ulain Ferenc (1881–?) nemzetgyűlési képviselő és társai államcsínykísérlete kapta. Kántás az ügyet az 1919-es előzményektől egészen a puccsisták harmadfokú bírósági tárgyalásáig, 1924. november 18-áig veszi végig, amikor Ulain Ferencet és két társát – Bobula Tituszt (1878–1961) és Szemere Bélát (1873–1948) – ártatlannak nyilvánították. Emellett azonban olyan puccskísérletekről is lehet olvasni, mint például a Három Kapás-puccsterv és a Csocsó bácsi-féle összeesküvés, amelyeket szintén 1923-ban terveztek végrehajtani azok kiötlői.

A szerző a zárszó előtt az úgynevezett „bombamerényletek korszakát” (1922–1923) és azok politikai kontextusait – mint a titkos egyesületek legnagyobb felháborodást keltő akcióit – a korábbiaknál hosszabb esettanulmányok formájában vizsgálja. Az első merényletet 1922. április 2-án követte el az Ébredő Magyarok Egyesületének Nemzetvédelmi Főosztálya a liberális elveket valló Erzsébetvárosi Demokrata Kör ellen. Az akció egyik kitervelőjét, Márffy Józsefet (1899–1971) a cinkostársaival együtt nem sokkal később a rendőrség elfogta. Kántás a Márffy és társai elleni nyomozást és bírósági tárgyalássorozatot (1922–1924) a fejezet végén részletezi. Ugyanitt egy szerencsére meghiúsult merényletterről is lehet olvasni: ennek lényege, hogy a jászkarajenői gazdálkodó és kocsmáros, Keő-Kucsera István – aki nem mellesleg az Ébredő Magyarok Egyesületének helyi szervezetét vezette – féltékennyé vált a község másik vendéglátóipari egységének zsidó tulajdonosára, pusztán azért, mert annak nagyobb volt a forgalma. A merényletet kézigránatokkal akarták elkövetni, amelyek azonban sohasem érkeztek meg Jászkarajenőre, mert azokat egy bizonyos Kovács József Budapesten a Kálvin téren egy rendőrfőnöknek átadta. A másik atrocitást, a csongrádi bombamerényletet azonban egy évvel később, 1923. december 26-án

⁵ Az 1919-es ellenforradalmi kormány által megalakított szervezetek (1947) – Kékek Klubja. ÁBTL-4.1.A-687.

tényleg elkövezték a helyi szálló báltermében, ahol az ottani zsidó nőegylet éppen jó-tékonysági rendezvényt tartott.

A zárszót egy megközelítőleg 33 oldalas életrajzi adattár követi, melyben a monográfiában szereplő fontosabb személyekkel kapcsolatos információk találhatóak. Ebben nem egy olyan személyről lehet olvasni, akik ritkán szerepelnek a magyar történetírás lapjain. Erre jó példa Pakots József jogász,⁶ Piroska János katonatiszt,⁷ Salló János katonatiszt,⁸ de a sort még bőven lehetne folytatni.

A kötet hatalmas kutatómunka eredménye. Kiváltképpen említésre méltó, hogy a bibliográfiában a levéltári forrásokat nemcsak jelzettel, hanem a forrás címével együtt adja meg. Egyetlen apró hibának pusztán annyi róható fel, hogy a Hadtörténelmi Levéltárból felhasznált források tételes felsorolása lemaradt. A szerző emellett hatalmas mennyiségű szakirodalmat nézett át. Kántás Balázs dicséretére válik, hogy sikerült a legfrissebb, épp csak megjelent munkák⁹ eredményeit is beledolgoznia jelen kötetébe.

Kántás Balázs könyve számos új kutatási eredményt tartalmaz, ezek közé sorolhatjuk például az Etelközi Szövetség szerepének feltárását az 1925-ös frankhamisítási botrányban, és annak a folyamatnak a bemutatását, hogy az hogyan vezetett a titkos társaságok befolyásának radikális csökkenéséhez. Mindezek mellett az 1920-as évek magyar belpolitikai játszmáinak egy eddig kevésbé tárgyalt oldalát is megvilágítja a szerző. Talán a leginkább említésre méltó epizód, hogy hogyan csökkent még inkább az Etelközi Szövetség befolyása Gömbös Gyula és hívei ellenzékbe vonulásával a Parlamentben. Ezt a lehetőséget kihasználva Bethlen István a pártjába olvasztotta a szövetség egyes tagjait, a konszolidáció érdekében a radikális nézeteket valló tagokat pedig jól fizető állami állásokkal semlegesítette.

A mű jól strukturált, logikus felépítésének köszönhetően az olvasó számára könnyen leképezhető a magyar nacionalista titkos társaságok és paramilitáris alakulatok kapcsolati hálója. Ezt elősegíti, hogy a könyv témájának értelmezése komoly történelmi előképzettséget nem igényel, hiszen – ahogyan azt már korábban említettük – a kapcsolódó fogalmakat a szerző a kötet elején tisztába teszi. Kiemelendő, hogy a munka tudományos nyelvezete ellenére egyszerre olvasmányos is, különösen az esettanulmányok.¹⁰

Dauner Bernát

⁶ Pakots József (1877–1933) a századforduló előtt kezdte meg jogi tanulmányait, ezzel párhuzamosan az egyetemi ifjúság mozgalmainak vezetésében játszott komoly szerepet. 1922-ben nemzetgyűlési képviselővé választották, a liberalizmus híve volt, emiatt felszólalt a szélsőjobboldal ellen.

⁷ Piroska János (1894–1987) az 1920-as években az Alföldi Brigád csongrádi vezetője volt. A halálos kimenetelű csongrádi bombamerénylet szervezése miatt perbe fogták, de végül felmentették. 1933-tól Csongrád város jegyzője.

⁸ Salló János (1906–?) radikális jobboldali politikus volt. Részt vett a Turul Szövetség nevű nacionalista ifjúsági szervezet vezetésében. 1936-ban a Nemzeti Front nevű nemzetiszocialista párt egyik alapítója.

⁹ *Bodó Béla: A fehérterror.* Budapest, 2022., ill. *Bartha Ákos: Törzsösök, rongyosok, turániak.* Német-ellenes magyar fajvédelem, 1938–1945. Budapest, 2023.

¹⁰ A szerző kiemelkedő irodalmi – költői, írói, műfordítói, irodalomtörténelmi – tevékenysége elismeréseként 2023-ban József Attila-díjban részesült.

TABAJDI GÁBOR

TARTÓTISZTEK

A BM III/III. Csoportfőnökség belső története

(Jaffa Kiadó, Budapest, 2023. 238 o. ISBN 978-963-475-670-5)

Tabajdi Gábor e kötetben a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökségének, a belső elhárítás központi állományának listáját állította össze.¹ Szándéka szerint, ahogyan a *Bevezetésben* (7–9. o.) írja, a belső elhárítás történeteit kívánja társadalomtörténeti kontextusba helyezni. Valóban, a III/III. Csoportfőnökséggel kapcsolatos ügyek azok, amelyek a rendszerváltást követően a szocialista állambiztonság történeteiből leginkább ismertté váltak. A III. Főcsoportfőnökség az egykori Magyar Népköztársaság állambiztonsági szolgálatát, politikai titkosrendőrségét foglalta magába 1962 és 1990 között, mely öt csoportfőnökségből állt, ezek közül a III/III. Csoportfőnökség végezte a „belső reakció” elhárítását. Feladatköréből fakadóan mai napig a legnagyobb közérdeklődésre a köznapi nyelvben csak III/III-asnak nevezett részleg tevékenysége tart számot. Besúgók alatt ügynökként a titkosszolgálatokkal együttműködő, beszervezett, a hivatásos tartótiszt által foglalkoztatott személyeket értjük. A tartótisztek a beszervezett személyeket mozgó, irányító személyek voltak. Tartótiszt nélkül nincsen besúgó és a hétköznapi értelemben vett ügynök sem, az ő tevékenységüket vizsgálni, meghatározni, azonosítani ezeket a személyeket kiemelkedő vállalkozás az állambiztonsági szolgálatok tevékenységének tudományos kutatása körében. A szerző – saját bevallása szerint – amellet, hogy fenn kívánja tartani a tudományos párbeszédet, megpróbál közelebb jutni múltunk és örökségünk feldolgozásához.

Emellett nemcsak a tudományos diskurzus fenntartására, hanem a témával kapcsolatos eszmecsere továbbvitelére is kiválóan alkalmas a munka. A tartótiszteket (a hivatásos állományt) közelebbről is megismerve, Tabajdi a belső történések feltárásán keresztül a szocialista állami berendezkedés által kialakított és befolyásolt társadalmi viszonyok mozgatórugóira is rámutat. A mikrotörténeteken keresztül megláthatjuk a makroeseményeket alakító politikai és társadalmi folyamatokat is. Az állambiztonsági részlegek belső, titkos történeteit elsősorban a kutatható állambiztonsági akták megjegyzései alapján lehetett rekonstruálni. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a vizsgált, bemutatott nevek (600 nevet közöl) listája teljes-e, lehet-e teljes? (Statisztikai adatok szerint a megyei rendőrkapitányságokon dolgozó tisztekkel együtt a belső elhárítás létszáma 550–600 fő körül mozgott.) Az állambizton-

¹ Tabajdi Gábor több munkájában is kifejezetten ezzel a témával foglalkozik, pl.: *A III/III krónikája*. Budapest, 2013.; Bomlasztás: Kádár János és a III/III. Budapest, 2019.

sági szervek ügyiratai töredékesen maradtak az utókorra. A rendszerváltozás előtt, működés közben is folyamatos volt a selejtezés, továbbá a rendszerváltozás idején jelentős mennyiségű irat került megsemmisítésre. Tény, hogy a fennmaradt és megismerhető iratok zöme a III/III. Csoportfőnökség személyi állományára vonatkozik. Kiváló ötlet és kitűnő vállalkozás, hogy ezekre a dokumentumokra fókuszálva a kötet térképet kíván felállítani a tartótisztekre és tevékenységükre vonatkozóan. Ezzel a történész valódi arcokat ad a szocialista állambiztonsági szolgálatoknak, ezen keresztül gyakorlatilag a kádári Magyarország történelmi eseményeinek jobb megértését is elősegíti.

A módszertanból kiemelendő, hogy a hivatásos állomány munkatársainak nevét elsősorban a rájuk vonatkozó parancsok alapján lehetett rekonstruálni, azokat a szerző az elvégzett adategyeztetések alapján tudta összeállítani gyűjteményes formában. Az elemzés során feltárt életrajzok segítettek a tartótisztek származásának, motivációinak, társadalmi háttérének megállapítását. (Az eredeti foglalkozás feltüntetése különösen jól használható különböző szociográfiai elemzések elvégzéséhez is.) Az életutakból kirajzolódó mintázatok feltárását különböző kontrollforrások is segítették, például környezettanulmányok, fegyelmi ügyek. Az állam által erősen kontrollált káderállományról beszélhetünk, így a tartótiszteket vizsgálva a kötet alkalmas arra is, hogy a kádári káderpolitika működésébe is betekintést nyerjünk.

A tartótisztek fedőneveinek, a gyakorlatias, sok esetben cinikus névadások mögött sejtethető motívumok feltárásának, az ebből levonható következtetéseknek külön alfejezetet szentel a szerző (*Fedő/névadó*, 27–36. o.) Ahogyan fogalmaz, „a tartótisztek fedőnevei megfeleltek műveltségüknek és kulturális horizontjuknak”. (A névadási gyakorlat átfogó vizsgálatához elsősorban az éves jelentések nyújtottak támpontokat.) Előremutató, hogy Tabajdi külön vizsgálja a névadás mögötti szempontokat, motívumokat, ezen keresztül jobban körvonalazódnak az egyes személyek jellemvonásai, világosan rámutatnak a tartótisztek beszervezettekkel kapcsolatos egyéni viszonyulására is. Ezen keresztül átfogó kép rajzolódik ki előttünk egyes személyekkel történő könyvbéli találkozásunk során. A tartótisztek nem álltak önként a nyilvánosság elé, nem tárták fel saját múltjukat önéletrajzi írásokban, ezért is nagy vállalkozás a kötet, az egyedi információkból pedig összeáll egy nagyobb kép is.

Az életutakat vizsgálva a szerző csomópontokat határoz meg az életrajzi eseményekben, az előéletekben és a motívumokban (*Generációs élmények /1920–1944/, 37–55. o.*), ilyen például a két világháború közötti illegális kommunista előéleti tevékenység, a II. világháború, a vészkorszak, a munkaszolgálatos múlt, majd a Rákosi-korszakban az ifjúsági mozgalmakban, tömegmozgalmakban, a háború utáni újjáépítésben való részvétel. Figyelemre méltó megállapítás, hogy a III/III. Csoportfőnökség hivatásos állományának, az állambiztonság kádereinek meghatározó szerepe volt a II. világháború történelmi emlékezetének társadalmi formálásában. Ennek során például a belső elhárítás kiemelten foglalkozott az 1945 előtti különböző erőszakos szervezetek tagjaival,

vezetőivel. Hozzáteesszük, hogy ez az emlékezetformálás megfelelt az aktuális állam-szocialista politikai gondolkodásnak, azonban nem tette lehetővé a történeti múlt mindenki számára átlátható, nem a szocialista ideológia által befolyásolt módon történő hétköznapi megismerését.

Különösen érdekes aspektus az állambiztonsági munkatársak saját, a könyvben „pettyes múltnak” nevezett előélete: adott esetben a tartótiszt a két világháború között maga is részese volt a kor valamilyen ifjúsági mozgalmának (például cserkészmozgalom). (*Pettyes múlt*, 53–55. o.) A káderek élettörténetében megjelenik egyes tartótisztek saját ávós, illetve ÁVH-s múlttal való ellentmondásos szembenézése is, elsősorban távolságtartás formájában. Bemutatásuk során kirajzolódik az egyes személyek útja a politikai rendőrséig, továbbá az egyéni sorsokat befolyásoló történelmi események is jobban megismerhetők az olvasó számára. Példákat találhatunk a kötetben arra, hogy 1945 után milyen módon telepedtek rá előre megfontolt és tudatos módon a kommunista párt és káderei az erőszakszervezetekre, hogyan kezdte el kiépíteni az állambiztonság „csékista” változatát. Az ávós múlttól a kádári korszakban az érintettek nem szívesen adtak számot, ennek tudható be, hogy 1956 után nem tudtak vagy nem akartak saját múltjukra emlékezni, és ez a kötet világosan és pontosan mutat rá erre a megállapításra. Meg kell jegyezni, hogy hatalmas feltáró és elemző munkát igényelt a személyes sorok és életutak feltérképezése, az egyéni történetekből egy egységes kép felvázolása. A tartótisztek munkáját napi szinten befolyásolta saját múltjuk is. Ki kell emelni a káderlapok feldolgozásának azt a következtetését, hogy a Csoportfőnökségen dolgozó főtisztek kétharmada rendelkezett államvédelmi múlttal, a III/III-as tisztek életrajzukat és benne élettörténeteiket már 1956 után, a Kádár-korszak Belügyminisztériuma számára írták meg. (*ÁVH-s múlt*, 73–78. o.)

A fellelhető iratok véleményünk szerint az átfogó, de egyúttal részletes összegzés elvégzéséhez teljeskörűen kerültek feldolgozásra, az 1956 előtti és kiemelten az 1956-os eseményekkel, illetve azt követően a megtorlással való összefüggések esetében minden belső feljegyzésnek, a minősítéseknek is szerepe van. Az iratok rendszeres áttekintése nélkül nem lehetett volna sem a történelmi eseményekkel, sem a saját személyes, családi háttérrel kielégítően bemutatni a tartótisztek életét és munkáját. A számos egyéni példa mellett mindig megfelelő összefoglalást is kapunk, kronológiailag is előrehaladva, rendszerezett módon, melyet kiegészít a mindennapi ügynöki munka bemutatása is. (*A szovjetizált világban /1944–1956/, 57–78. o. és 1956, 79–96. o.)*

A könyv fontos megállapítása, hogy bizonyos egykori állambiztonsági tisztek történelmi szerepben való feltűnése, tevékenysége és munkája – a szerző kifejezésével élve – historiográfiai kuriózumnak tekinthető. A belügyi archívum, illetve az állambiztonsági iratok első kutatója, Hollós Ervin (1923–2008), aki 1962-es elbocsátását követően

foglalkozott az 1956-os eseménysorozattal,² később Vincellér Béla álnéven adta ki történetíróként a Szálasi-korszakról szóló munkáit. (*Újrakezds, 93–96. o.*)

Külön érdeme a műnek, hogy a tartótisztek életútját karrierlehetőségként és ténylegesen megvalósult karrieréletutakként vizsgálja. (Az előmenetel a Kádár-korszak állambiztonsági szervezetrendszerében a szolgálati időhöz volt kötve.) A kötet a Csoportfőnökség azonosított főtisztjeit az *Állambiztonsági karriertörténetek* című fejezetben (97–135. o.) szervezeti rend szerinti csoportosításban, a karrierpályán meghatározó részlegek szerinti bontásban mutatja be, egyesével megjelenítve a főtisztek arcképét is. A nevek mellett szerepel a születés éve, a szolgálat kezdetének és az alezredesi fokozat elérésének éve, a csoportfőnöki megbízatás ideje. (Az állományból 133 fő jutott alezredesi rangig.³)

Történeti tanulság, hogy a tisztek szakmaként, hivatásként tekintettek saját munkájukra. A korszak állambiztonsági történetének vizsgálatakor erre kiemelten kell figyelni, ezért külön alfejezet (*Professzionalizáció, 125–133. o.*) foglalkozik a munkahelyi „professzionalizációval”. Tabajdi kimutatja a belső elhárítás működésével kapcsolatban, hogy a szervezet munkáját egyre kifinomultabb szakértői minősítéseknek vetették alá, elemezték, az állomány tagjai ennek alapján elismeréseket, jutalmakat, dicséreteket kaptak a Belügyminisztériumtól.

A könyv kiemelten él a statisztikai elemzés módszerével, például az előrelépést is napokra lebontva mutatja be, szervezeti egység szerint. A rendelkezésre álló állambiztonsági múlttal kapcsolatos kutatható adatokat a jövőben érdemes lesz olyan további statisztikai elemzéseknek alávetni, amelyek segíteni tudják a kutatók és történészek munkáját.

Az *Ügyek és akciók* című fejezet (155–172. o.) plasztikusan mutat rá, hogyan vált a „párt ökléből” az állambiztonság a „párt fülévé”.

A „párt füleként” dolgozók munkahelyi kollektívát is alkottak, mely megközelítés szintén figyelemre méltó. A szerző vizsgálja közösségi életüket (például sportélet), magánviszonyaikat (például otthonteremtés,), munkahelyi mindennapjaikat (hangulatjelentések) is. (*A kollektíva, 173–188. o.; Magánviszonyok, 189–206. o.; Az állomány mindennapjai, 207–224. o.*)

A kötetvégi apparátus pontos és részletes, a fotókhoz és a felhasznált szakirodalomhoz kapcsolódóan is, amely magában foglalja az alezredes tartótisztek igazolványképeinek

² *Hollós Ervin: Kik voltak, mit akartak?* Budapest, 1967.

³ A könyv alezredesi rangnál magasabb tiszt tevékenységét tartótiszti tevékenység körében nem érinti. Az állományból a legrészletesebben ezen 133 III/III-as tiszt története ismert, mely csoport lényegében – Tabajdi véleménye szerint – az állomány legrutinósabb részét jelentette, és egyúttal meghatározó mértékben a vezetői állománnyal egyezett meg.

forrását, továbbá a mű fejezetek szerinti bontásban gazdag jegyzetállományt tartalmaz a levéltári forrásokra vonatkozóan is. A szerző jelentős mértékben támaszkodik az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának szakmai kiadványaira, a tartótisztek neveinek és tevékenységének bemutatását táblázatokkal (például a III/III-as főtisztek ÁVH-nál végzett fő tevékenysége) és diagramokkal (például az állomány iskolai végzettség szerinti megoszlása) egészíti ki.

A kötet a témáról tudományos igényességgel átfogó és pontos képet ad az olvasók számára. Az állambiztonsági szolgálatok múltját kutatók munkáját a könyvben ismertett események, élettörténetek, valamint a szerző által elvégzett elemzések hatékonyan segíthetik.

Pétsy Zsolt Balázs